

Alkmaar op de kaart gezet

Door

Peter Bitter

Nancy de Jong-Lambregts

Carolien Roozendaal

Redactie:

afdeling monumentenzorg en archeologie, met veel dank aan Suzanne de Groot

Vormgeving en omslagontwerp:

Rob van Wilgen (Willow DTP & Artwork)

Druk:

Tijl Uilenspiegel, Alkmaar

Oplage:

2500

Uitgave:

gemeente Alkmaar in samenwerking met het
Regionaal Archief Alkmaar.

Verschenen ter gelegenheid van

Open Monumentendag 12 september 2009 in Alkmaar.

Regionaal Archief Alkmaar

Omslag: plan tot het uitleggen van de stad in het Voormeer met de nieuwe fortificaties door Adriaan Anthonisz. Metius, 1573 (Collectie Regionaal Archief Alkmaar) met als inzet het standbeeld van Adriaen Anthonisz. op de Noorderkade, gemaakt door John Bier (foto's: Joop Elsinga).

INHOUD

VOORWOORD	5
<i>Wethouder Nico Alsemgeest</i>	
HOE DE KAART VAN ALKMAAR GROEIDE	7
<i>Peter Bitter</i>	
STAD VAN BEROEMDE LANDMETERS EN KAARTENMAKERS	31
<i>Carolien Roozendaal</i>	
ALKMAAR OP DE PRENTBRIEFKAART	47
<i>Nancy de Jong-Lambregts</i>	

Voorwoord

Dat Alkmaar op de kaart staat, dat moge duidelijk zijn. Als kaasstad, waterstad en winkelstad geniet Alkmaar bekendheid tot over de grens. En uiteraard trekt het historische decor vele bewonderaars naar deze prachtige monumentenstad!

Alkmaar is in het verleden vele malen op de kaart gezet. Hoe groeide het land onder onze voeten en wat betekende dat voor de nederzetting Alkmaar? Eeuwenlang brachten landmeters en kaartmakers de nieuwe contouren met zekere hand in beeld. Het leverde ons een rijkdom aan fraaie stadskarten die een bruikbare informatiebron zijn bij archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Zo herontdekken we stukje bij beetje onze stad en laat Alkmaar haar historische gezicht zien.

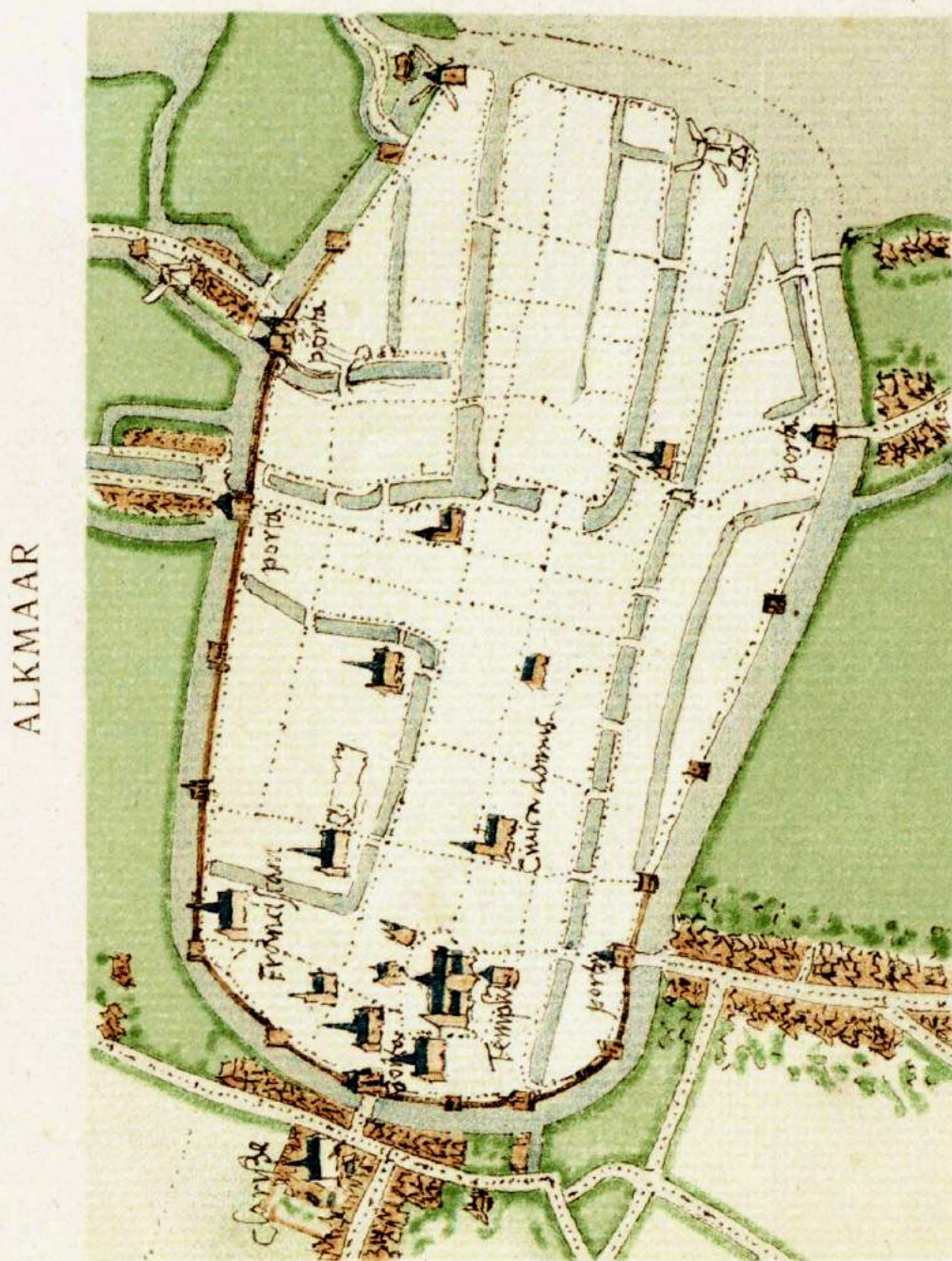
Het fotogenieke stadsbeeld van het oude centrum is in de laatste twee eeuwen veelvuldig vastgelegd op de gevoelige plaat. Ook deze beelden gingen over de gemeente grens en wel op prentbriefkaart. Dat dit gebruik wijd verspreid raakte, bewijzen de vele volle dozen met sprekende opnames uit voorbij tijden die door particulieren en in het Regionaal Archief worden bewaard.

Alkmaar op de kaart gezet vertelt hoe Alkmaar is ontstaan en opgetekend en hoe diverse architectonische juweeltjes op ansichtkaart verschenen. Uiteraard is het boek rijk geïllustreerd, want het historische gezicht van Alkmaar is de moeite waard.

Nico Alsemgeest,
Wethouder monumentenzorg en archeologie

Hoe Alkmaar groeide¹

Peter Bitter

WATER EN LAND

In de ontstaansgeschiedenis van Alkmaar spelen veranderingen in het landschap een essentiële rol. De hoofdvorm van West-Nederland is bepaald door de afzetting van kilometers lange strandwallen parallel aan de kust. Omstreeks 2000 v.Chr. werd de strandwal afgezet waarop ergens voor 950 de nederzetting Alkmaar ontstond, omgeven door lage veen- en kleigronden.

In de loop van de Middeleeuwen onderging het kustlandschap sterke veranderingen, waarvan de enorme erosie en de vorming van de Jonge Duinen wel het meest ingrijpend waren. De kust werd door ondergrondse stromingen kwetsbaarder voor de invloed van stormen. Vanaf de 7de en 8ste eeuw werden daardoor duinen weggespoeld, vooral bij de zeegaten waar sterke stromingen optraden. Het zand werd door de zee opnieuw afgezet langs de kust. Deze nieuwe strandwallen werden door de wind hoog opgestoven tot de Jonge Duinen. De erosie leidde tot een sterke vergroting van de zeegaten waardoor de zee tot achter de strandwallen kon doordringen. De slappe veengronden werden door het water stukgeslagen en weggespoeld. De zee liet taaie kleverige klei-afzettingen achter. Bij de Zijpe ontstond een lagune van zeewater achter de strandwallen. Aan het einde van de Middeleeuwen was er in grote delen van het Noord-Hollandse binnenland zelfs getijdenwerking voelbaar, via de Zuiderzee, in het IJ en de grote meren.

Deze geologische veranderingen werden versneld door de mens. De erosie van de zeegaten zorgde voor betere afwatering van de veengebieden daarachter, zodat al in de 8ste eeuw de gebieden rondom de Zijpe werden ontgonnen voor landbouw. Door bewerking ‘verdrong’ de veenbodem. Kleine veenstroompjes, werden poelen en meren die het gebied bijzonder kwetsbaar maakten bij westerstorm.

OVERSTROMINGEN EN DIJKEN

In de 11de eeuw begon de wateroverlast die tot in de 16de eeuw duurde toen de mens zich met bedijkingen tegen de zee begon te verdedigen. Vanaf de eerste grote overstromingsramp op 1 en 2 november 1170 traden er in elke eeuw wel een paar grote rampen op. In onze regio waren de rampen van 1248, 1287 en 1288 zeer omvangrijk en maakten van de regio rond Alkmaar één merengebied: met onder andere aan de westkant de Berger- en Egmondermeer, aan de noordkant Zwijnsmeer, Vronermeer, Mare, Daalmeer en Kleimeer, aan de zuidkant de Achtermeer, Kooimeer en Boekelermeer en aan de oostkant de Schermer en de Heerhugowaard.

De dijk langs de Rekere beschermde het Geestmerambacht, maar opstuwend zeewater in de Rekere werd nu naar de Berger- en Egmondermeer geleid, waardoor er problemen ontstonden met verzilting en de afzetting van brakke klei bij overstromingen. Om deze reden werd rond 1200 de dijk van Alkmaar naar Bergen aangelegd onder leiding van de abt van Egmond. Aan deze dijk danken we het verloop en de hoge ligging van de huidige Langestraat en Houttil. Inmiddels was het laagste gedeelte van de oude nederzetting aan het water ten onder gegaan. De dijk van circa 1200 ging in feite dwars over dit lage deel van de oude nederzetting heen. Om de instroom van zeewater via de Rekere bij westerstormen tegen te gaan, werd deze afgedamd bij o.a. Alkmaar ter plaatse van de huidige Dijk.

De aanleg van vele kilometers dijken ging gepaard met de bouw van dammen met spuisluizen om het overtollig (regen-)water te lozen en met de aanleg van nieuwe sloten en vaarten. Veel woeste gronden waren inmiddels al omgezet in cultuurlandschap. Akkers en graslanden

werden doorsneden door slootstelsels die uitkwamen op natuurlijke of kunstmatig aangelegde waterlopen. Door de gezamenlijke inspanning van bewoners en grondeigenaren werden gebieden met dijken beschermd tegen wateroverlast bij extreme waterstanden.

Ondanks al deze inspanningen was de middeleeuwse mens de natuur bepaald niet altijd de baas. De regio bij Alkmaar werd opnieuw door overstromingen getroffen in 1334 en 1375. En kon, net als het gehele westelijke kustgebied, niet ontkomen aan de St.-Elisabethvloed op 18 november 1421 en 1424. Met de St.-Cosmas en Damianusvloed op 27 september 1477 dreigde men de strijd tegen het water zelfs te verliezen. In de 16de eeuw waren er maar liefst 7 grote overstromingen in 1507, 1508, 1509, 1514, 1532 en 1566. De reeks werd afgesloten met de Allerheiligenvloed van 1 november 1570, misschien wel de allergrootste ramp. Inmiddels ging men over tot de meest drastische maatregelen, met grootschalige dijken en kunstwerken ter beveiliging, uitmondend in de droogmakerijen.

NEDERZETTING VÓÓR 950

Door al dat het water is de kustregio rond Alkmaar niet continu bewoonbaar geweest. Bodemvondsten vertellen dat in de regio bewoning plaatsvond in de Late Steentijd (circa 3100/2900 v.Chr.). In de westelijke binnenstad van Alkmaar zijn vondsten gedaan uit de Bronstijd (circa 2100-800 v.Chr.), IJzertijd (800 v.Chr.-0) en Romeinse tijd (0-450 n.Chr.).

Nederzettingen in het Hollandse kustgebied bestonden tot in de vroege Middeleeuwen uit hooguit twee boerderijen (elders 5-10). Er was beperkte akkerruimte, waar men toegewezen was op rooibouw. Hierdoor bleven de boerderijen slechts enkele tientallen jaren op dezelfde plek. Hierin kwam in de loop van de Middeleeuwen verandering door het ontstaan van dorpskernen en... Alkmaar.

De vroegste bewoningsgeschiedenis van Alkmaar is in nevelen gehuld. De eerste schriftelijke vermelding van Alkmaar komt voor in een lijst van bezittingen van de abdij van Egmond, die in de 12de eeuw is opgesteld aan de hand van thans verdwenen oudere geschriften. Daarin wordt onder meer vermeld dat de abdij van graaf Dirk I twee boerderijen geschonken kreeg 'in villa Allecmere vocitatur' oftewel 'in het dorp dat men Alkmaar pleegt te noemen'. Deze schenking wijst erop dat er in elk geval voor het midden van de 10de eeuw een nederzetting moet zijn geweest. Bij een aantal archeologische onderzoeken zijn bewoningsresten ontdekt uit de 10de eeuw, naast de Koorstraat en de Sint Laurensstraat. Gezien het verspreidingsgebied hiervan zal Alkmaar toen 6 tot 10 boerderijen groot zijn geweest. De resten zijn niet nader te dateren tot het begin of einde van de eeuw. Wel is duidelijk dat 9de-eeuws materiaal niet is aangetroffen en dat Alkmaar hoogstwaarschijnlijk niet ouder is. De kerk van Alkmaar is later gesticht, aangezien deze niet binnen, maar op een zandhevel náást het toenmalige dorp kwam te liggen.

DE BODEM ONDER ALKMAAR

Alkmaar is ontstaan op de noordpunt van een kilometers lange strandwal die tot aan Limmen loopt. Alkmaar lag op de ooststrand en het oudste verkavelingspatroon is dat van 'geestgrondontginning'. Geestgronden zijn akkers op de natuurlijke zandruggen van de strandwallen. De geest werd omgeven door een randweg die het gebied afscheidde van het omliggende laaggelegen klei- en veengebied, die als weide- en hooiland voor het vee werden gebruikt. Nog steeds zijn de randwegen van de geest herkenbaar in de Westerweg en in de Kennemerstraatweg, met in het verlengde ervan de Ritsevoort en de Koorstraat.

De eerste bewoners vestigden zich op een deel van de Oude Duin, waar zich nu de westelijke binnenstad bevindt. De Grote Kerk staat zelfs op het hoogste punt van een duinheuvel. Het duin is door westenwind deels naast de strandwal komen te liggen.

Ten oosten van de wal strekte zich in de vroege Middeleeuwen een veengebied uit tot aan de strandwal van Sint Pancras-Oudorp-Akersloot. Dit moerassige gebied werd doorsneden door drie belangrijke waterlopen. De oudste hiervan was vermoedelijk de Rekere. De Rekere voerde het water van het moerasgebied af naar het zeegat van de Zijpe. Op enig moment is er een verbinding ontstaan met de Rekere via de Die, een noordelijke tak van het Oer-IJ. Deze waterloop, waaraan de topografische naam Overdie is ontleend, stroomde via de Kooimeer en Achtermeer (langs de huidige Blekerskade) en vervolgens de Baangracht, Hofstraat en Mientgracht naar de Rekere. Vanuit het oosten voegde zich een waterloop bij de Die: het Zeglis. Deze voerde water af vanuit de veengebieden en meren ten oosten van Oudorp. De samenvloeiing van de Die en het Zeglis lag waarschijnlijk ooit nabij de huidige Mientgracht.

Door de overstromingen groeiden veenstroompjes als de Skirmere en de Bamestra uit tot de Schermer en de Beemster. Ook het Zeglis werd deels vergroot tot het Voormeer dat al in de 12de eeuw langs de noordkant werd bedijkt met een deel van de Geestmerambachtsdijk. Deze liep ooit ongeveer rechtuit langs het Luttk Oudorp om bij de Kooltuin noordwaarts te buigen. Naderhand moest deze dijk vanwege de oeverafslag van het Voormeer steeds worden teruggelegd met inlaagdijken. Het Voormeer kreeg zodoende een ongeveer ronde vorm, ten oosten van de Sint Annastraat. Het meertje kreeg rond 1350 ook langs de zuidkant een dijk, namelijk het eerste deel van een dijk langs de zuidoever van het Zeglis en verder langs de Schermer.

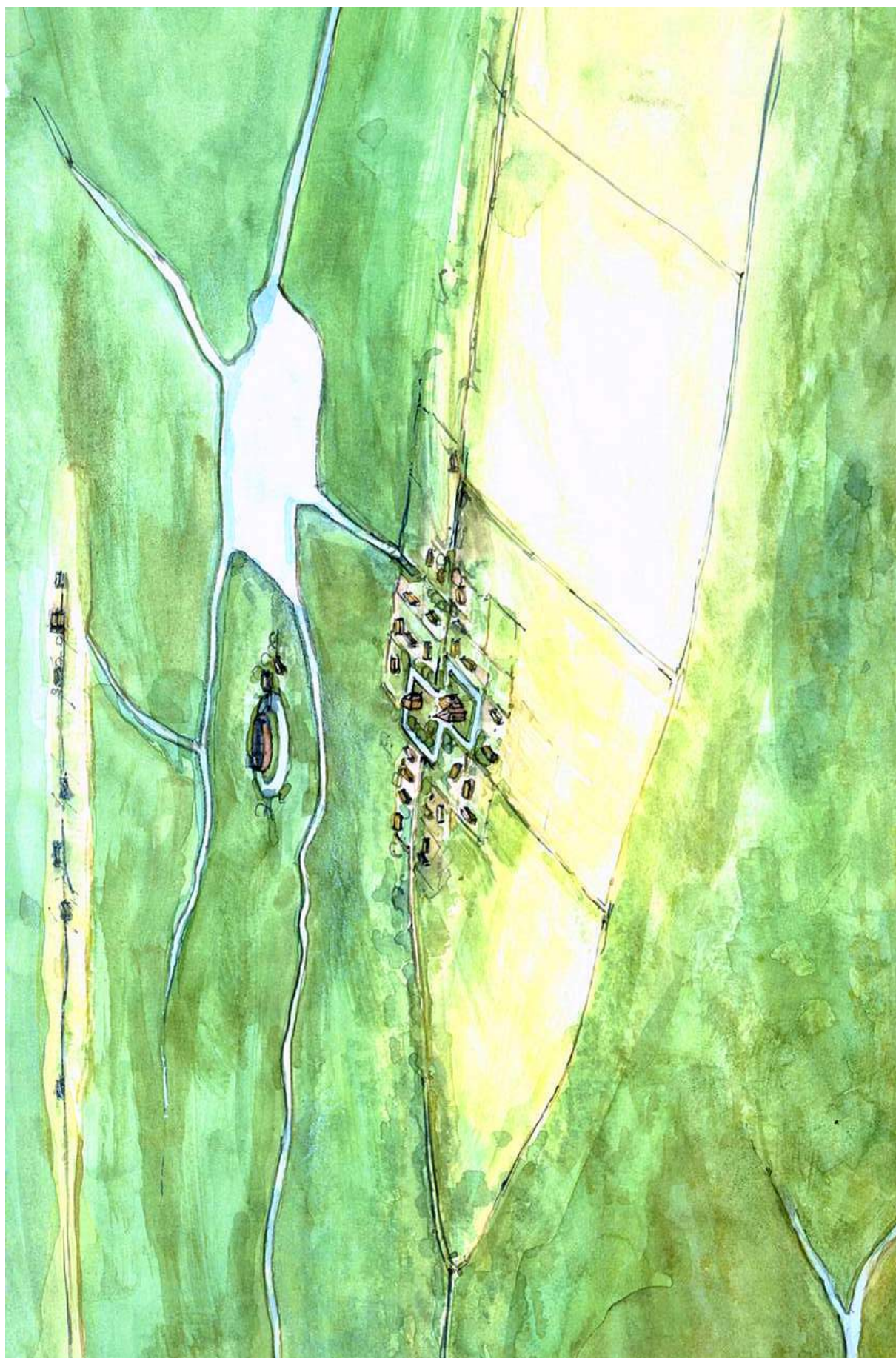
HANDELSPLAATS

Al in de 10de eeuw was Alkmaar uitgegroeid tot een flinke nederzetting. Uit de verspreiding van bewoningsresten uit de 11de en 12de eeuw blijkt dat Alkmaar in die tijd nog verder gegroeid is: de meest zuidelijke bodemvondsten zijn gedaan bij de Lindegracht, de meest noordelijke bij de Koningsweg, de meest westelijke bij de Bagijnenstraat en de meest oostelijke halverwege de Langestraat.

Aan het einde van de 12de eeuw telde het plaatsje enkele imposante bouwwerken als een grote tufstenen kerk. Naast de kerk lag een gebouwencomplex omgeven door een brede diepe gracht, dat naderhand bekend werd als 'Het Hooge Huys'. Bovendien zijn er aanwijzingen dat in deze tijd al een grafelijk kasteel, de Torenburg, bij Alkmaar stond. Door dit alles verkreeg het marktplaatsje stedelijke allure. Op de kaart rechts een impressie van Alkmaar omstreeks 1150, waarop duidelijk Oudorp, het Voormeer, de Grote Kerk en kasteel Torenburg te zien zijn.

Mogelijk was er in de 12de eeuw ook een enkel erf westelijk van de Grote Kerk. Dit gebied was tot in de 13de eeuw akkerland waarna het werd bebouwd. Hoe de noordoostzijde van het plaatsje er destijds uit zag, is vooralsnog onbekend aangezien deze kant zware schade opliep door overstromingen. Het gebied met nederzettingenvondsten uit de 11de en 12de eeuw beslaat zodoende van noord tot zuid een afstand van omstreeks 350 meter en op het breedste punt van oost tot west circa 300 meter. Het oppervlak van de nederzetting zal in de 12de eeuw tussen de 6 en 10 hectare zijn geweest dat werd bewoond door boeren en ambachtslieden.

Al in de 12de eeuw was Alkmaar een marktplaats. Door haar strategische ligging op de noordpunt van de grote strandwal van Limmen-Alkmaar, op een locatie tussen Kennemerland en West-

Aquarel met in vogelvlucht een impressie van Alkmaar omstreeks 1150, P. Saal

Friesland, die met name via het Zeglis en de Schermer vanuit een grote regio over het water goed bereikbaar was, kon Alkmaar zich al snel ontwikkelen tot een regionaal marktcentrum met vrijwel de hele noordhelft van Noord-Holland als afzetgebied.

Het is denkbaar dat zelfs het ontstaan van de nederzetting Alkmaar in de 10de eeuw al het gevolg was van een landbouwhervorming. Het achterland van de Zijpe, waar in de 7de en 8ste eeuw veenontginningen plaatsvonden, zal de akkerbouw als een van de eerste last hebben gehad van het veranderende landschap. De veeteelt kwam op en graan moest worden ingevoerd. Deze problemen zullen binnen een paar eeuwen minstens de hele westhelft van West-Friesland hebben getroffen en mede reden zijn dat in Alkmaar al vroeg grootscheepse handel begon.

KASTEEL TORENBURG

Op korte afstand van het toenmalige Alkmaar, op een paar honderd meter ten oosten van de oudste nederzetting en aan de overzijde van de Rekere, stond het grafelijke kasteel Torenburg. Duidelijk te herkennen op de kaart van Alkmaar rond 1150. In de geschreven bronnen is erg weinig te vinden over het kasteel dat zich iets ten westen van de Friesebrug moet hebben bevonden. Tegenwoordig herinnert alleen een straatnaam in de binnenstad er nog aan. Torenburg is gebouwd door graaf Willem II, tevens Duits koning. Willems eerste veldtocht resulteerde in een overwinning op de West-Friezen op 11 mei 1254, exact een maand voordat hij Alkmaar stadsrechten verleende.

Er zijn sterke aanwijzingen dat het kasteel ouder was dan 1254/'55, zoals twee schriftelijke bronnen zeggen. Verschillende onderzoeken op locatie wijzen uit dat het kasteel van oorsprong een tufstenen hoofdgebouw heeft gehad. Omdat vanaf omstreeks 1200 belangrijke gebouwen niet meer in tufsteen maar in baksteen werden opgetrokken, zal het oudste kasteel van vóór die tijd zijn. Uit de Annalen van Egmond blijkt dat in 1204 de vrouw, de moeder en de zuster van graaf Willem in 'Althorp' (Oudorp) verbleven, en dat er belangrijke tegenstanders werden opgesloten. Dit moet om de grafelijke vestiging gaan. Het kasteel werd toen waarschijnlijk 'Oudorp' genoemd omdat het gebied destijds onder de jurisdictie Oudorp behoorde.

De naam Torenburg wordt het eerst vermeld in september 1254 naar aanleiding van grote bouwwerkzaamheden, als gevolg van schade door oorlog of mogelijk de overstromingsramp van 1248. Deze bouw zal ongetwijfeld grotendeels baksteenbouw zijn geweest. Mogelijk is toen een grote bakstenen hoofdtoren neergezet, waaraan het kasteel zijn naam ontleende.

Torenburg speelde een rol bij gevechten met de West-Friezen in 1271 of 1272 en werd toen mogelijk zonder succes door hen belegerd. Na de onderwerping van de West-Friezen ontving Floris V in 1289 op Torenburg de vertegenwoordigers van enkele van de ambachten van West-Friesland. Daarna verhuisde de baljuw van inmiddels Kennemerland en West-Friesland, naar het door Floris V gestichte kasteel de Nieuwburg bij de zuidpunt van Vrone (het huidige Sint Pancras) aan de Vronermeer. In die tijd raakte Torenburg op de achtergrond en is waarschijnlijk afgebroken nadat de kasteelheer betrokken was bij een politieke aanslag in 1358.

DE KERK VAN ALKMAAR

Van de oudste houten kerk zijn geen resten gevonden bij opgravingen binnen de Grote Kerk (1994-95). Waarschijnlijk zijn deze ooit opgeruimd ten gunste van een nieuw gebouw. Wel werden de funderingsresten aangetroffen van een tamelijk grote tufstenen kerk met een breedte van ruim 13 meter en een schip van 26,5 meter lang, met aan de westzijde een toren 7,5 meter

breed. In het toenmalige graafschap Holland was deze kerk een van de grootste. De vraag is wanneer en door wie deze tufstenen kerk gesticht zal zijn. Kerken werden niet gebouwd op initiatief van de plaatselijke bevolking, maar meestal door lokale adel of de graaf van Holland. De bouw van de tufstenen kerk houdt wellicht verband met het strijdgewoel tussen de graven van Holland en opstandige West-Friezen. In de Annalen van Egmond is genoteerd dat de West-Friezen in 1132, 1166 en 1169 Alkmaar hadden verbrand. In 1166 hadden ze nog wel de kerk gespaard maar deze zou in 1169 alsnog samen met de nederzetting zijn verwoest. De opgegraven tufstenen kerk zou heel goed een herbouw kunnen zijn na deze vernielingen.

HET HOOGE HUYS

Pal naast de Grote Kerk bevond zich eeuwenlang een opmerkelijk oud gebouwencomplex genaamd 'Het Hooge Huys'. In de 11de of 12de eeuw had het een omgrachting van 8 meter breed en 3 meter diep. Het binnenterrein had een oppervlakte van circa 50 bij 50 meter, waarop in de 14de eeuw een vierkante toren kwam die met zijn twee verdiepingen destijds ver boven de huizen uit stak. Een nogal schetsmatige weergave op de onderstaande stadskaart van Cornelis Drebbel uit 1597 is de enige afbeelding van het Hooge Huys vóórdat het gebouwencomplex ingrijpend verbouwd zou worden. Vóór circa 1670 werd het grootste deel van dit complex gesloopt; alleen de hoofdtoren bleef gehandhaafd. Het gehele gebouwencomplex werd uiteindelijk in 1753 gesloopt, omdat het stadsbestuur ruimte wilde hebben voor een kerkplein.

Mogelijk was het omgrachte erf van oorsprong een hof, gesticht door een van de Hollandse graven. Tot in de 12de en 13de eeuw was een hof een centrale boerderij met daarbij behorend

*Uitsnede uit de kaart van Drebbel (1597) met de Grote Kerk en het Hooge Huys
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]*

land, waaraan diverse onderhorige boerderijen en landerijen waren verbonden. Vanuit de hoven werden het bestuur en de exploitatie van de vaak verspreide goederen en rechten van de grootgrondbezitter geregeld. De graaf van Holland reisde driemaal per jaar langs zijn hoven. In de 12de en 13de eeuw werden deze hoven omgebouwd tot een versterkt complex, omdat de betaling in natura overging in geld. Een dergelijk grafelijk hof gaf mogelijk ook onderdak aan de ambtenaar die zorgde voor het toezicht op de markt en het innen van tol.

Tegen de dijk van Alkmaar naar Bergen ontstond in de 13de eeuw een nieuwe nederzetting. Gezien de verspreiding van 13de-eeuwse archeologische vondsten aan weerszijden van de Langestraat en de Houttil, ging het aanvankelijk om een vrij kleine nederzetting. Er lijken destijds twee kernen te zijn ontstaan: de oude nederzetting op de flank van de strandwal en een nieuwe kern nabij de Houttil waar rondom de hoek met de Langestraat omstreeks het midden van de 13de eeuw grote bakstenen huizen zijn gebouwd. Het gaafst bewaarde was een huis van maar liefst 9 meter breed en minstens 25 meter lang, de noemer 'stadskasteel' waardig. Er zijn twee van deze stadskastelen aangetroffen en vermoedelijk telde de Houttil er meer. De Langestraat was destijds niet meer dan een 'verbinding' tussen de twee centra.

SPECTACULAIRE GROEI

Al in 1297 blijkt Alkmaar over eigen verdedigingswerken te beschikken. In de 14de eeuw maakte de stad een snelle groei door en werd de veste uitgelegd. De beroemde Alkmaarse vestingbouwer Adriaan Anthoniszoon maakte samen met Charles de Boisot in 1572/'73 de stad klaar voor het dreigende Spaanse beleg. De toen binnen de veste verkregen nieuwe ruimte werd in het laatste kwart van de 16de eeuw snel volgebouwd. Ook door het dempen van water wist men nieuwe bouwgrond te creëren.

Het blijkt dat de nederzetting zich tot omstreeks 1300 concentreerde langs de Koorstraat, Langestraat en Houttil. Het huizenblok met de bijzondere topografische namen Voordam/Achterdam is kort voor 1300 aangelegd, wellicht als vergroting van het havengebied. Het gebied is thans nog opvallend hoog gelegen, evenals trouwens het aansluitende gedeelte van het Fnidsen, namelijk tot ongeveer hetzelfde peil als de Houttil. De opmerkelijke ophoging van dit gebied kan te maken hebben gehad met wateroverlast en/of verplaatsing van waterkeringen. Wellicht had men plannen voor een nieuwe dam bij Voordam-Achterdam die via het Fnidsen aansloot op de dijk bij de Langestraat. Opmerkelijk genoeg werd 'Zijdam' van origine gespeld als Zijl-dam. Was hier wellicht ooit een zijl, oftewel een sluis? Als dit een schutsluis was, dan zou er een binnenhaven zijn ontstaan tussen de kade van de Mient en de Voordam. Daarbij heeft men de sluis aan de Kaarsemakersgracht niet verwijderd, want deze was in 1395 nog in gebruik.

Alkmaar maakte omstreeks 1325-1375 een explosieve groei door. Het stadsgebied werd naar het noorden, zuiden en oosten aanmerkelijk uitgebreid. De stadsmuren langs de Kanaalkade zijn doorgetrokken tot aan de Houttil. De vestinggracht werd rond 1400 doorgetrokken dwars door de oude dijk van Alkmaar naar Bergen. Hierdoor moest de sluis van de Kaarsemakersgracht worden verplaatst naar de overkant van de stadsgracht, waar men de Kwakelsluis aanlegde. Het inwonertal steeg van een paar honderd naar een paar duizend zielen. Zie kaart rechts voor een impressie van het Alkmaar rond 1400.

Aquarel met in vogelvlucht een impressie van Alkmaar omstreeks 1400, P. Saal

Het grootste deel van de huidige binnenstad dankt zijn structuur aan bouwactiviteiten die in de eerste 75 jaar van de 14de eeuw plaatsvonden aan de oostkant, waar het handelsverkeer zich vooral via het water afspeelde. Terreinen zijn bouwrijp gemaakt door middel van ophogingen en dijk aanleg. De ontwikkeling begon bij de Houutil en de Mient. Vóórlangs de Houutil was de samenkomst van de waterlopen van de Die en het Zeglis en vanaf dit punt stroomde het water naar het noorden via de Rekere. Tegenwoordig heet de gracht waar deze waterlopen samenvloeden de 'Mient'. Deze naam is taalkundig afgeleid van 'meent', waarmee men in de Middeleeuwen gemeenschappelijke (weide)grond aanduidde. Het betrof waarschijnlijk inderdaad van oorsprong land. We denken hierbij aan het gebied dat ten oosten van de huidige Mientgracht kan hebben gelegen in de omgeving van het Fnidsen. De oever van het Voormeer bevond zich in de 13de en 14de eeuw vermoedelijk ter hoogte van de St. Annastraat. Toen dit gebied later werd volgebouwd, ging de naam over op de gracht. Een vergelijkbare verschuiving van een landnaam naar een waternaam is er ook bij het Luttk Oudorp (luttik = klein) en bij het Verdronkenoord.

De belangrijkste waterweg voor Alkmaar was het Zeglis dat via de Schermer toegang gaf tot scheepvaartroutes door heel Holland en van daaruit via de Zuiderzee nog verder. Er waren echter ook waterverbindingen noordwaarts, niet alleen via de Rekere maar vooral ook via waterwegen die het Voormeer, het Zwijnsmeer, het Vronermeer, de Kleimeer en verder met elkaar verbonden. Daarnaast waren er belangrijke landwegen: naar het zuiden met name de route langs de Kennemerstraatweg over de geest naar Limmen en vandaar verder over andere zandruggen naar Haarlem; naar het noorden en het oosten over de Rekerdijk en de Westfriesse Omringdijk waar vanouds al wegen overheen liepen.

In het tweede of derde kwart van de 14de eeuw is de Laat gegraven als afwatering van het nieuw ontwikkelde stadsgebied. Ook dan zullen de stadsvesten zijn verlengd vanaf de Lindegracht oostwaarts, voor zover ze trouwens al niet meteen in de 13de eeuw waren doorgetrokken. Het water van de Die liet men nu uitkomen in de vestinggracht en dit zorgde voor de doorspoeling van het grachtwater. Het vervolg van de Die noordwaarts werd ter hoogte van de Hofstraat en de Huigbrouwerstraat namelijk afgesloten en de bedding gedempt. Thans nog vertoont de hoofdverkaveling aan de oostkant van de Huigbrouwerstraat een afwijkend patroon, dat met de demping van dit water zou kunnen samenhangen. Het water moet bij de Hofstraat zijn gedempt vóór circa 1370.

De plattegrond van het oostelijk stadsdeel is bepaald door de oost-west gerichte waterlopen van de Laat, Verdrunkenoord en Luttik Oudorp, met een ongeveer haaks stratenpatroon. In deze plattegrond is een merkwaardige bocht herkenbaar, gevormd door het Klein en Groot Nieuwland en de Kapelsteeg. Deze is het gevolg van de aanleg van de 'Voormeerdijk' omstreeks het midden van de 14de eeuw, die de zuidkant van het Voormeer omgaf en verder liep langs het Zeglis. Het tracé is goed zichtbaar op een kaart van Lourens Pietersz. uit circa 1572 (onder, Collectie Nationaal Archief Den Haag).

BUITENWIJKEN

Nog in de 14de eeuw kwamen er ook kleine ‘buitenwijken’ tot stand aan de uitvalswegen buiten de Kennemerpoort aan het Ritsevoort en buiten de Kwakelpoort aan de Karnemelksbuurt. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat hier al in de tweede helft van de 14de eeuw de eerste huizen zijn gebouwd. Wellicht ging het vooral om herbergen voor de opvang van bezoekers die voor een gesloten stadspoort stonden.

Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw vonden vooral stadsuitbreidingen plaats aan de oostzijde van Alkmaar, waarvan het begin te zien is op de kaart van Van Deventer uit 1560. Daarbij ontstond de haakse verkaveling van de oostelijke binnenstad, met het Verdronkenoord en het Luttik Oudorp. In de verkaveling is de vage knik die de beide grachten maken ter hoogte van de St. Annastraat een aanwijzing voor een aanleg in twee fasen. Deze knik zou de locatie kunnen zijn van de oudste oever van het Voormeer.

De kaart van Van Deventer uit 1560 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Het is nog niet duidelijk in welk tempo de nieuw aangelegde stadsuitbreidingen volgebouwd zijn geraakt. Langs de hoofdstraten lijkt er al snel een aaneengesloten bebouwing te zijn ontstaan, maar daarachter was nog lange tijd veel open ruimte. Zodoende was er in de westelijke binnenstad in de 15de eeuw nog plaats voor de aanleg van diverse kloosterterreinen, een doelenveld voor de schutterij en een terrein voor de lakenramen. De stadsontwikkeling lijkt in de 15de eeuw enige tijd vertraagd te zijn, waarna Alkmaar een opmerkelijke groei doormaakte. De stad groeide van een totaal aantal van 1074 huizen in 1492 naar 1477 huizen in 1519, dus een toename van meer dan een derde.

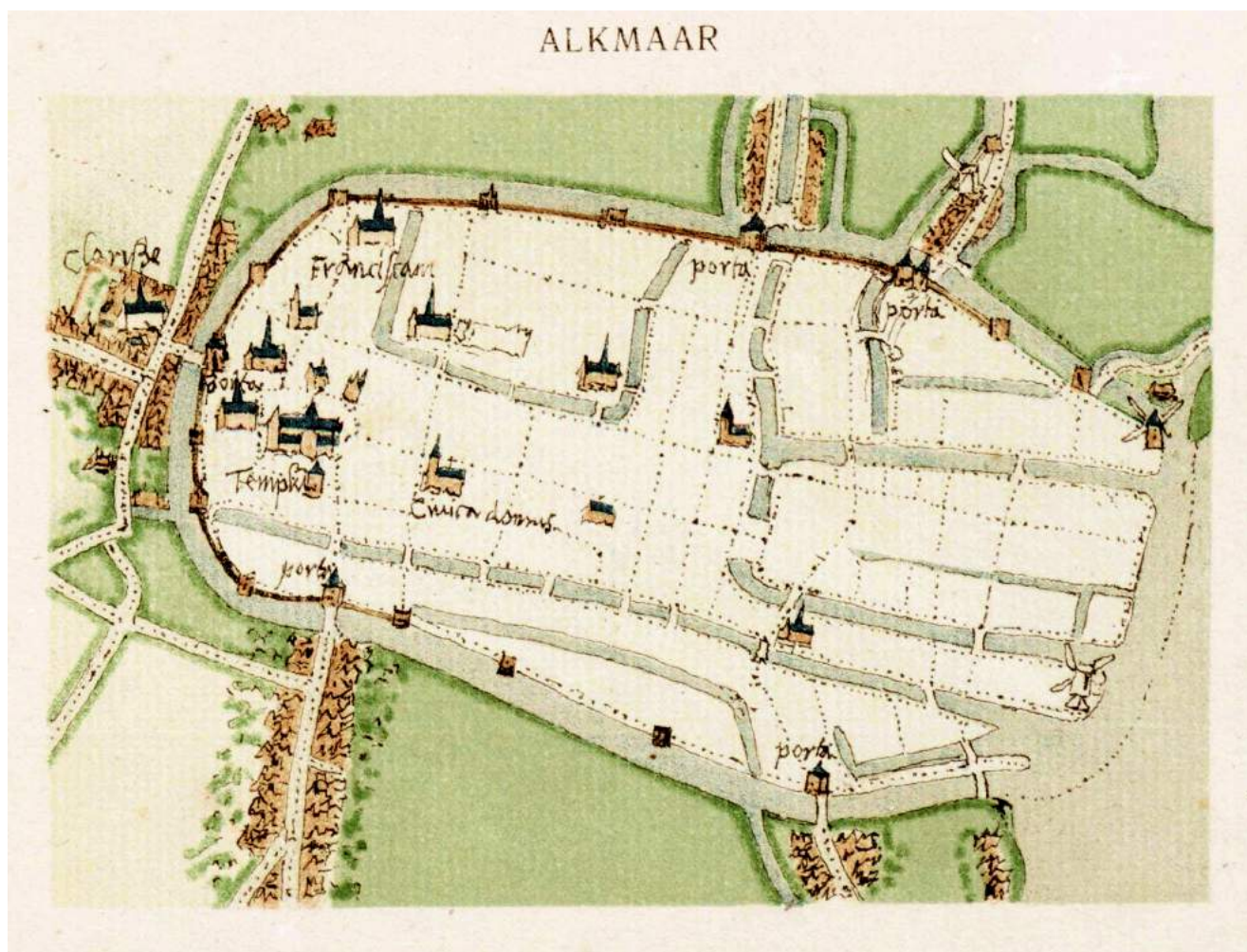
Impressie in aquarel van Alkmaar omstreeks 1560, P. Saal

Aan het begin van de 16de eeuw werden de uitbreidingen aan de oostzijde van de stad afgesloten bij de huidige Bierkade. Hier werd tussen het Luttk Oudorp en het Verdrunkenoord een groot werkterrein ingericht door het heemraadschap van de Hondsbossche. Dit was de centrale opslagplaats voor materialen ten behoeve van de bouw van de Hondsbossche Zeewering die in 1531 begon. De bouwwerf kreeg een insteechaven ter plekke van de latere Keizerstraat en St. Annastraat.

EEN MUUR ROND ALKMAAR

De verlening van stadsrechten bood de mogelijkheid tot de aanleg van vestingwerken, die tevens een uiting waren van stedelijke zelfstandigheid en macht. De stadspoorten bij de belangrijkste wegen waren dan ook voorzien van decoratie en hadden soms overdreven hoge torens, zoals te zien op de impressiekaart van Alkmaar rond 1400.

Wanneer de eerste vestingwerken werden gebouwd is niet bekend. Ook niet of dit houten palissaden en aarden wallen, een gracht of muur is geweest. Bij opgravingen is aan de westkant van de stad de oudste vestgracht aangetroffen van circa 15 meter. Vermoedelijk lag er een aarden wal langs met een palissade. Het is tevens (nog) onduidelijk tot hoever de oudste versterkingen de stad omgaven. Onder het Canadaplein zijn funderingsresten uit de eerste helft van de 14de eeuw gevonden van een bakstenen stadsmuur van 1.30 meter dik. Mogelijk heeft ook midden onder het Waagplein een stadsmuur gelegen.

Kaart Jacob van Deventer, 1570 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

In de 14de eeuw werden de 13de-eeuwse stadsversterkingen aanmerkelijk uitgebreid om de nieuwe stadsuitbreidingen te omvatten. Bij deze werkzaamheden werden muren en torens gebouwd, alsmede nieuwe poorten als aanvulling op de Kennemerpoort en de Geesterpoort. In de noordoosthoek van de stad kwamen vermoedelijk twee poorten dicht bij elkaar. Van de ene poort is het bestaan onweerlegbaar aangetoond, maar de andere is voorsnog alleen een veronderstelling. Om met de laatste te beginnen. Ongetwijfeld was het wenselijk om vanuit de stad op de Westfriese Omringdijk te kunnen komen. Op deze dijk liep een landweg en men kon vanaf Alkmaar ofwel naar het noorden gaan over de Rekerdijk, ofwel naar het oosten langs het Zeglis en dan verder. Hierboven is al melding gemaakt van de mogelijk stadspoort uit omstreeks 1280 ter plekke van Biermuseum de Boom, waarvan rond 1985 een fundering zou zijn gezien. Deze nogal hypothetische poort bevond zich dan wel op een logische plek. Vanuit de Peperstraat zou men dan door deze poort via een voorganger van de Dijkbrug over de Mientgracht/Kaarsemakersgracht naar de Dijk hebben kunnen oversteken. Deze poort was evenwel al snel overbodig, toen de vestgracht bij de Kooltuin werd aangelegd. Dan zou er een nieuwe poort verondersteld mogen worden aan het oostelijke einde van de Dijk, bij het huidige bruggetje over de Kooltuin.

Er bevond zich in elk geval (ook) een poort aan het einde van de Sint Pieterstraat, de St. Pieterstoren. Deze gaf bezoekers die de stad naderden over de westelijke dijk langs de Rekere, de 'dijk van Alkmaar naar Bergen' van circa 1200, toegang tot het noordeinde van de Houttil. Rond 1400 moet de sluis bij de Kaarsemakersgracht zijn verplaatst naar de Kwakelsluis, vanwege het doorgraven van de oude dijk van Alkmaar naar Bergen ten behoeve van de vestgracht. Mogelijk is de poort ook in die tijd gebouwd. Hij werd later vernield bij het beleg van Alkmaar in 1573 en is vervolgens niet meer herbouwd. De poort staat nog aangegeven op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1560 maar het uiterlijk ervan is niet herkenbaar (uitsnede rechts).

Het verloop en de bouwwijze van de middeleeuwse versterkingen aan de oostzijde van de stad zijn hoofdzakelijk speculatief aan te duiden. Op enkele plaatsen is aan de oostkant van de Achterdam een zeer zware fundering aangetroffen, gemetseld van hergebruikte grote bakstenen. Het begeleidend vondstmateriaal wijst op een bouwdatum in het derde kwart van de 14de eeuw. Thans vermoeden we dat dit een oude stadsmuur kan zijn. De Kooltuin moet dan van origine de vestgracht zijn geweest! Als de hierboven beschreven fundering onder het Waagplein, gebouwd rond 1271/'80 en afgebroken rond 1309/'21, inderdaad de oudste stadsmuur is, dan zou de muur bij de Achterdam/Kooltuin daarvan de opvolger zijn.

Deze gracht moet dan zuidwaarts voortgezet zijn in gebied dat thans geheel is volgebouwd. Met andere woorden: hij moet naderhand zijn gedempt, bijvoorbeeld ten tijde van de stadsuitbreiding in de laatste decennia van de 15de eeuw. Bij onderzoek achter Verdrunkenoord 102-104, vlak ten oosten van de Hekelstraat, bleek de ondergrond ten dele uit een erg slappe bodem te bestaan. Ook de ondergrond van de Kapelkerk is weinig stevig, hetgeen heeft geleid tot verzakkingen en een opvallende scheefstand van de pijlers van het kerkgebouw. Wellicht is hier sprake van de gedempte vestinggracht.

Ook aan de zuidkant is er sprake van verschillende fasen in de vestingbouw. In aansluiting op de ophoging van het gebied ten zuiden van de Langestraat rond 1350/'75 moet ook dit gebied zijn voorzien van vestingwerken, althans voor zover deze niet reeds eerder waren aangelegd. De Oudegracht werd pas in 1536 gegraven en omgaf toen een stadsvergroting. Waarschijnlijk liep de laatmiddeleeuwse vestgracht oorspronkelijk ter plaatse van de Vijversloot. Dit is een waterloop tussen de Laat en de Oudegracht die staat afgebeeld op 16de- tot 18de-eeuwse kaarten, het duidelijkst op de bovenstaande kaart van Jacob van Deventer van circa 1560. Thans herinnert slechts de steeg Het Vijvertje aan deze brede sloot. De Oudegracht maakt tegenwoordig ter hoogte van de Ruiterssteeg een merkwaardige zuidwaartse knik. Tot dit punt ligt het eerste deel van de Oudegracht precies in het verlengde van de Vijversloot. Bij een archeologisch onderzoek werd in 2005 de gracht ter plekke van de Vijversloot opgegraven en deze was zo'n 15 meter breed, dezelfde maat als de vestgrachten bij de Lindegracht en het Canadaplein. Er stond evenwel geen stadsmuur langs, maar vermoedelijk een wal opgebouwd van klei.

STADSMUUR AFGEBOKEN EN OPGEBOUWD

In de 15de eeuw heeft de stad Alkmaar maar liefst tweemaal haar vestingwerken op last van de landsheer moeten ontmantelen, beide keren als straf voor deelname aan opstanden. De eerste maal was in 1426, nadat de stad in de machtsstrijd tussen Jacoba van Beieren en Filips van Bourgondië zo ongelukkig was om de verliezende partij te steunen. Pas in 1445 kreeg de stad weer permissie om de defensie te herstellen, vanwege een dreigend oproer. De ingreep was wellicht van beperkte omvang, want er is slechts sprake van het weer terugplaatsen van de deuren in de stadspoorten. Ernstiger waren de gevolgen van de straf die de stad in 1492 kreeg opgelegd, vanwege het omvangrijke belastingoproer van het 'Kaas- en Broodvolk'. Behalve hoge geldboetes en het intrekken van de privileges kreeg de stad ook de opdracht om de poorten, wallen, muren en muurtorens af te breken en de vestinggrachten te dempen. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat de grachten niet zijn gedempt, maar de afbraak van de poorten, torens en muren zal waarschijnlijk wel op grote schaal zijn aangepakt. Alkmaar had vervolgens een kwart eeuw later geen verweer, toen in 1517 de bende van Grote Pier op rooftocht door West-Friesland ook Alkmaar bezocht. Zijn beruchte 'Zwarte Hoop' richtte zoveel schade aan, dat de landsheer keizer Karel V nog datzelfde jaar aan de stad permissie gaf voor herstel van de vestingwerken.

Het werk aan de nieuwe verdedigingswerken kwam maar traag op gang. Pas in 1551 werden de werkzaamheden afgerond. In tegenstelling tot 1426/1445 was er nu sprake van een grote investering. De oude stadsmuren waren blijkbaar ofwel na 1492 geheel afgebroken, ofwel ze waren dusdanig verouderd dat er een algehele vervanging moest worden gedaan. Bovendien zal de plundering de financiële mogelijkheden van de stad wel beperkt hebben. Pas in 1524 kwam er vaart in het werk doordat het stadsbestuur een aparte belasting oplegde aan de inwoners. Een kostbare aanleg was het gedeelte aan de noordoosthoek van de stad. In 1528 werd het 'land Hooch Torenburgh' (Luttik Oudorp) doorgraven 'ende huere stadtwall, vesten ende graven dair deur geleyt'. Voor deze gracht moest men de hier aanwezige Westfriese Omringdijk verleggen. Deze liep destijds ongeveer ter hoogte van de Spanjaardstraat en boog bij de Kooltuin naar het noorden. Aan de overzijde van de vestinggracht moest daarom een nieuwe dijk worden opgeworpen, de Randersdijk. Langs dit deel van de vestinggracht werd vervolgens een geheel nieuw type vestingbouw toegepast, namelijk een aarden wal met aan de buitenzijde een één meter dikke bakstenen walmuur. Deze dure bouwwijze zou weerstand moeten bieden aan het nieuwste geschut in de vorm van bronzen kanonnen waarmee ijzeren kogels werden afgevuurd.

Bij de Wageweg werd deze zware walbekleding in 2006 teruggevonden. Opmerkelijk genoeg bleek de bekleding in twee bouwfases te zijn aangelegd, alsof er na circa 1528 enige tijd een halfvoltooide muur was geweest die pas in tweede instantie werd vervangen door een nieuwe muur.

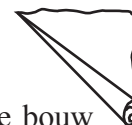
Men had plannen om de gehele stad op deze manier te versterken. Dit gaf evenwel grote problemen bij de westzijde van de stad. Hier waren de kloostergebouwen van het Oude Hof, het Middelhof en het Jonge Hof zo dicht bij de vestinggracht gebouwd, dat de kloostergebouwen deels zouden moeten wijken voor die aarden wallen. De stad sloot daarop in 1537 en 1538 overeenkomsten met de kloosters over de bouw van stadsmuren in plaats van de aarden wal, maar dan wel voor rekening van de kloosters. Het blijkt om een zwaar uitgevoerde versie te gaan van het laatmiddeleeuwse standaardtype.

Op de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1560 zijn de nieuwe vestingwerken afgebeeld. Men had de bakstenen stadsmuren niet alleen langs de beide kloosters gebouwd, maar het gehele tracé vanaf de hoek Ruiterssteeg aan de Oudegracht, langs de Lindegracht, de Geest en de gehele Kanaalkade tot aan de Friese poort op deze wijze uitgevoerd. Alleen langs het deel bij de huidige Wageweg en langs de Oudegracht waren daadwerkelijk aarden wallen opgeworpen. Kennelijk had men de aarden wal uiteindelijk alleen aangelegd langs de gedeelten waar nieuwe grachten werden uitgegraven en waar de uitgegraven grond meteen ter plekke benut kon worden.

Voorlangs het havenfront aan de oostzijde van de stad werd er geen gesloten vestingmuur of -wal gemaakt. Hier werd in het water een zware palenrij ingeheld op enkele tientallen meters van de Bierkade, met daartussen een paar openingen voor de doorvaart. Deze openingen zullen wel afsluitbaar zijn geweest met zware drijvende balken.

*De vestingwerken op een uitsnede uit de kaart van Jacob van Deventer, 1560
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]*

DE VESTINGWERKEN VAN ADRIAAN ANTHONISZOOM

De stadsmuren van 1524-1551 waren geen lang leven beschoren. Ze waren tijdens de bouw eigenlijk al verouderd als gevolg van verbeteringen van het geschut. Door de dreiging van de Spanjaarden hadden de Alkmaarders inmiddels steeds minder vertrouwen in hun toch vrij kort geleden voltooide vestingwerken. Er zijn zelfs aanwijzingen, dat men reeds in de jaren 1560 plannen maakte voor vernieuwingen en dat daarvoor al terreinen werden opgekocht door de stad. In de tweede helft van 1572 werd gewerkt aan verbeteringen door het uitdiepen van vestinggrachten en het opwerpen van aarde ‘upte stede vestens ande muyren’. Zelfs het Clarissenklooster, dat vlak buiten de toenmalige Geesterpoort stond, werd afgebroken en het puin werd gebruikt bij de nieuwe versterkingen. Het is onduidelijk of men in 1572 alleen de bestaande vestingwerken heeft verbeterd, of dat er toen al sprake was van een geheel nieuwe uitleg dwars door het kloosterterrein heen. In 1572 had men ook een nieuwe palenrij in het Zeglis geplaatst teneinde de haven beter te kunnen afsluiten. Een dergelijke palenrij met drijvende afsluitingen, de ‘bomen’, zou ongeveer tien jaar later de naam geven aan de Boompoot.

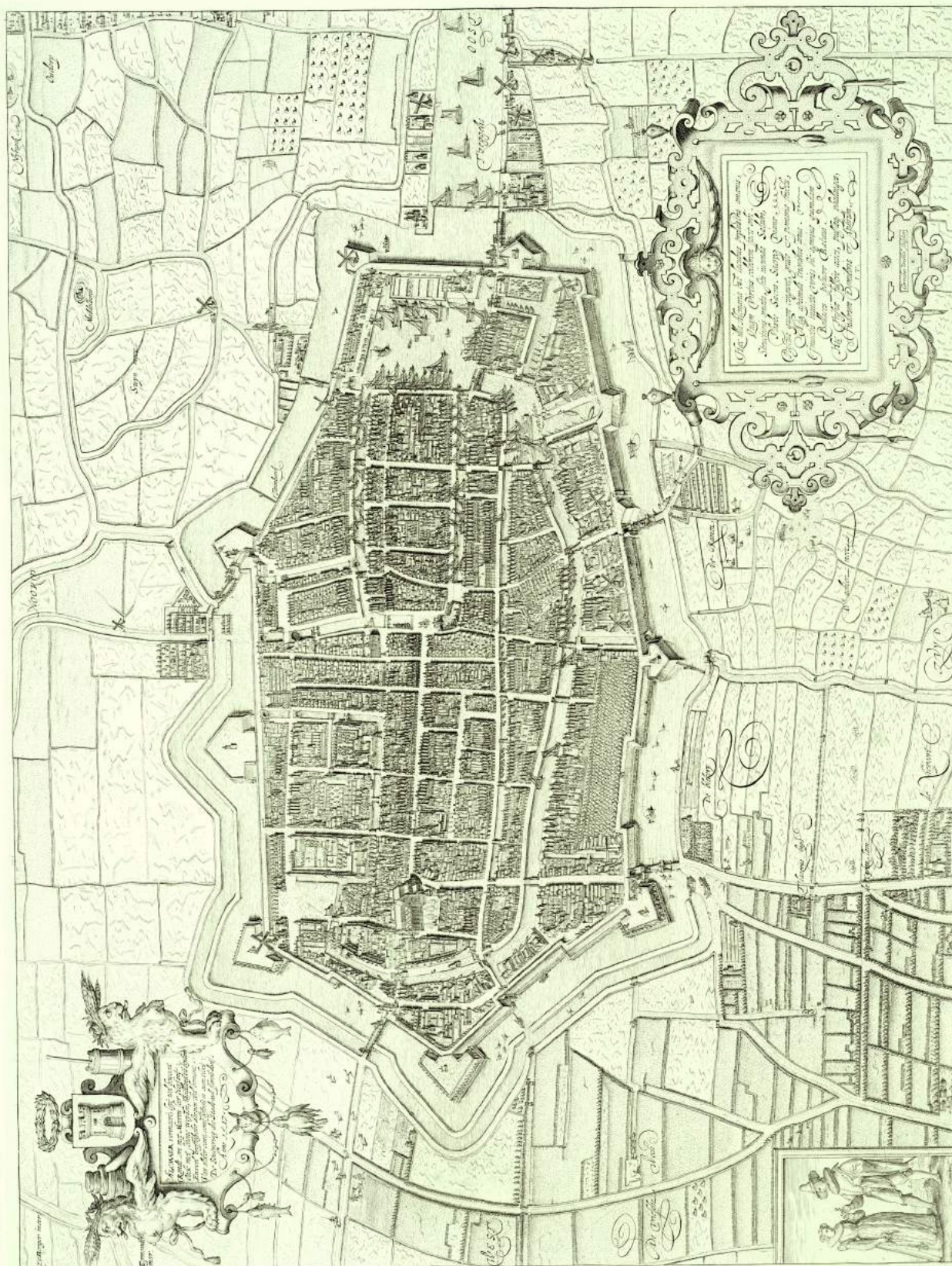
Toen in de winter van 1572/'73 de Spaanse troepen Haarlem belegerden, begon men haast te maken met de verbetering van de versterkingen. Dit zou uiteindelijk resulteren in een geheel nieuwe omwalling met brede dubbele grachten, ruim om de oude vestingwerken heen, naar een ontwerp van de Alkmaarse landmeter Adriaan Anthoniszoon en de Zuid-Nederlandse edelman Charles de Boisot. Bij de bouw van de nieuwe vestingen leverden de inmiddels flink uitgegroeide voorsteden een groot probleem op. Aan de noordkant was er een buurtje buiten de Kwakelpoort, aan de westkant stonden diverse huizen en boerderijen naast het Clarissenklooster, terwijl aan de zuidkant buiten de Kennemerpoort zich een hele wijk bevond bij het Ritsevoort. Besloten werd om de nieuwe omwallingen deels om deze wijken heen te leggen.

In ongeveer drie maanden tijd werden langs de zuid- en westkant van de stad over in totaal bijna twee kilometer lengte nieuwe grachten gegraven (Nieuwlandersingel, Kennemersingel, Geestersingel). De grond werd opgeworpen tot hoge aarden wallen en stevige bastions, het Munnikenbolwerk, het Clarissenbolwerk en het Kennemerbolwerk. Men zou juist beginnen aan de noordzijde, toen de Spanjaarden verschenen. Zij richtten hun aanval inderdaad op de noordzijde, met name op de Friese poort en op de hoek van de vestingen bij de Bierkade. Blijkens een prent van het beleg uit circa 1640 hadden de Alkmaarders op elk bastion twee kanonnen staan. Deze kanonnen stonden aan de zijkanten, om de lange wal tussen de bastions van flankbescherming te voorzien. Het gevolg was dat er aan de noordkant alleen bescherming kwam van één kanon op het Munnikenbolwerk, die ongeveer de stadsmuur tot aan de Friese poort bestreek. De verdedigers hadden geen zwaar geschut staan op het gedeelte tussen de Friese poort en de Rode Toren! Dit was dus om meerdere redenen de zwakke plek van Alkmaar. Het was dan ook geen wonder dat de Spaanse belegeraars hun aandacht vooral op die zijde van de stad richtten. De Friese poort en de Rootoren ten oosten ervan werden kapot geschoten en op 18 september 1573 vonden hier – mislukte – stormaanvallen plaats.

Slechts enkele weken na het vertrek van de Spaanse belegeraars werd begonnen aan de bouw van een nieuwe Friese poort, met ernaast een groot bastion. De wallen werden vervolgens in de jaren rond 1580 doorgetrokken rond nieuw aangelegde wijken aan de oostkant van de stad, ongeveer langs de tegenwoordige Tienenwal, de huidige Oude Trambaan en de Baansingel. Hoewel men aanvankelijk de Wortelpoort had laten vervallen, bleek er toch behoefte te zijn aan een toegang vanaf het Oudorperdijkje naar deze hoek van de stad. Zodoende werd in 1595 alsnog

De kaart van Alkmaar van Lourens Pietersz. uit circa 1572 [Collectie Nationaal Archief, Den Haag]

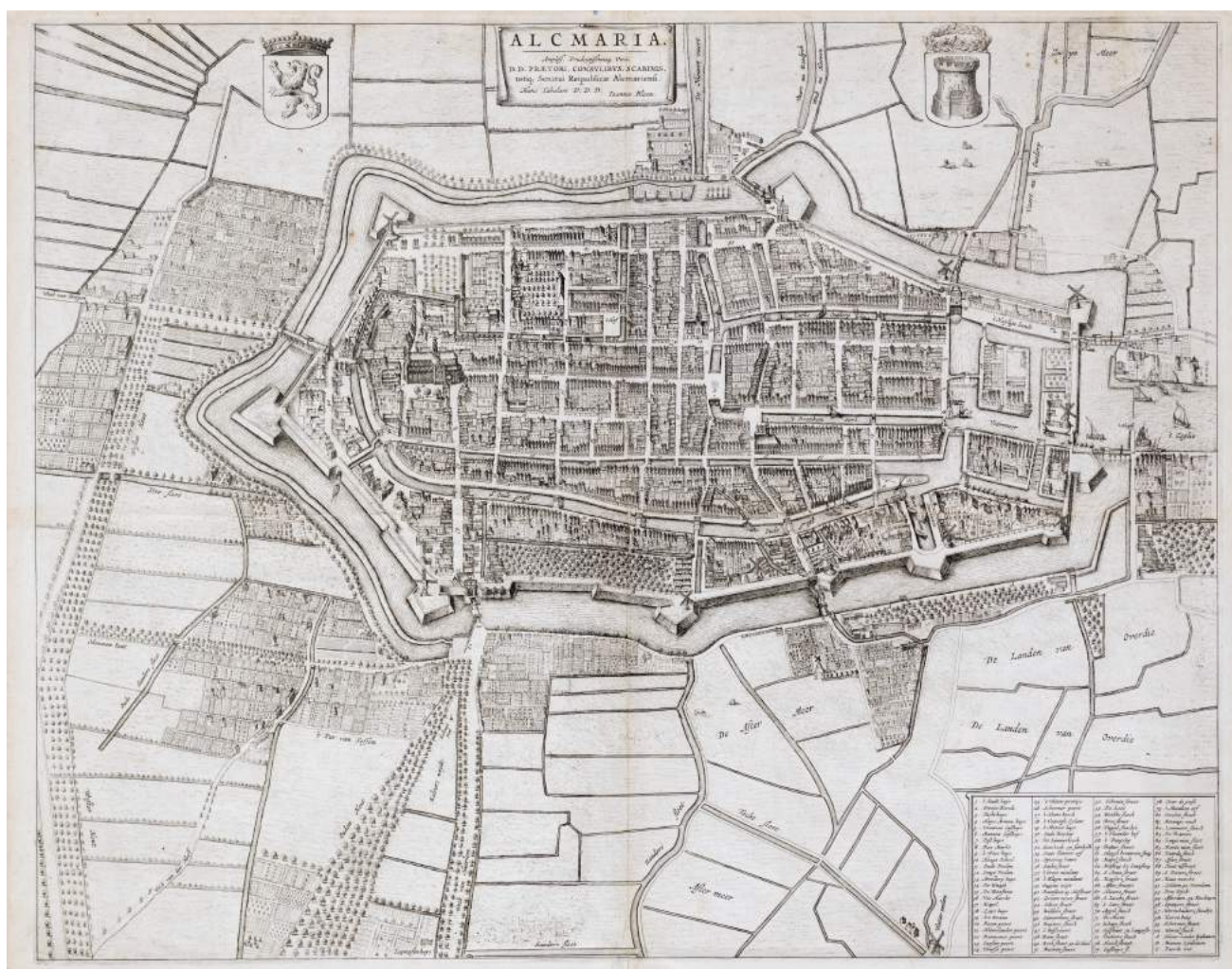

De stadskaat van Cornelis Drebbel uit 1597 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

de Waterpoort gebouwd, die evenwel uitkwam op de Bierkade. De Waterpoort was uitermate eenvoudig, weinig meer dan een afsluitbare doorgang door de wal met een ophaalbrug over de gracht. De nieuwe vestingwerken zijn te zien op de kaart van Cornelis Drebbel uit 1597.

De enige onvolkomenheid was toen nog de verdediging van de noordkant tussen het Munnikenbolwerk en de Friese poort (langs de huidige Kanaalkade). Drebbel tekent hier een enorm groot bolwerk, maar dat is nimmer gerealiseerd. Hier werden nadien slechts twee kleine bolwerkachtige verbredingen gemaakt in de middenwal die de dubbele omgrachting scheidde. Deze staan weergegeven op de kaart van Blaeu uit 1649.

Kaart van Alkmaar van Joan Blaeu, 1649 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Het ontwerp van Adriaan Anthonisz. was voor de Lage Landen revolutionair en zou, ongetwijfeld mede vanwege het Alkmaarse succes tegen de Spanjaarden, in andere steden navolging krijgen. Alkmaar werd daardoor het voorbeeld voor het zogeheten 'oud-Hollandse vestingtype', gekenmerkt door brede omgrachtingen, aarden wallen zonder stenen bekleding, bolwerken met sterke inhammen aan de zijkanten (de zogeheten 'oortjes') en verspringingen in de lange zijden van de wallen ('gebroken tracé'). Adriaan Anthonisz. was naderhand betrokken bij de versterking van talrijke andere steden.

STADSUITLEG NA SPAANS BELEG

De vestingwerken van 1573 betekenden meteen een flinke vergroting van het versterkte stadsgebied. Aan de westzijde werd een reeks boerderijen bij de huidige Molenbuurt binnen de wallen en Geestersingel gehaald. Aan de zuidzijde bracht de aanleg van de Kennemersingel een belangrijke uitbreiding van het versterkte stadsgebied. Er volgde na 1573 een enorme bouwactiviteit en de nieuwe ruimte bleek niet toereikend. In de volgende vier decennia werd de stad nog flink vergroot.

Deze ruimte was ten dele nodig voor de huisvesting van degenen die in 1573 in de afgebroken voorsteden hun huizen hadden verloren. Na het succesvol doorstane beleg trok Alkmaar evenwel een stroom van immigranten aan. Deze waren met name afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, waar de strijd in die eerste jaren fel was, met als dieptepunt de Spaanse inname van Antwerpen in 1584. In korte tijd nam het aantal inwoners van de stad spectaculair toe. Het inwonertal, naar schatting circa 4000 omstreeks 1500 en reeds circa 8000 omstreeks 1573, bedroeg rond 1625 maar liefst circa 12.000 zielen!

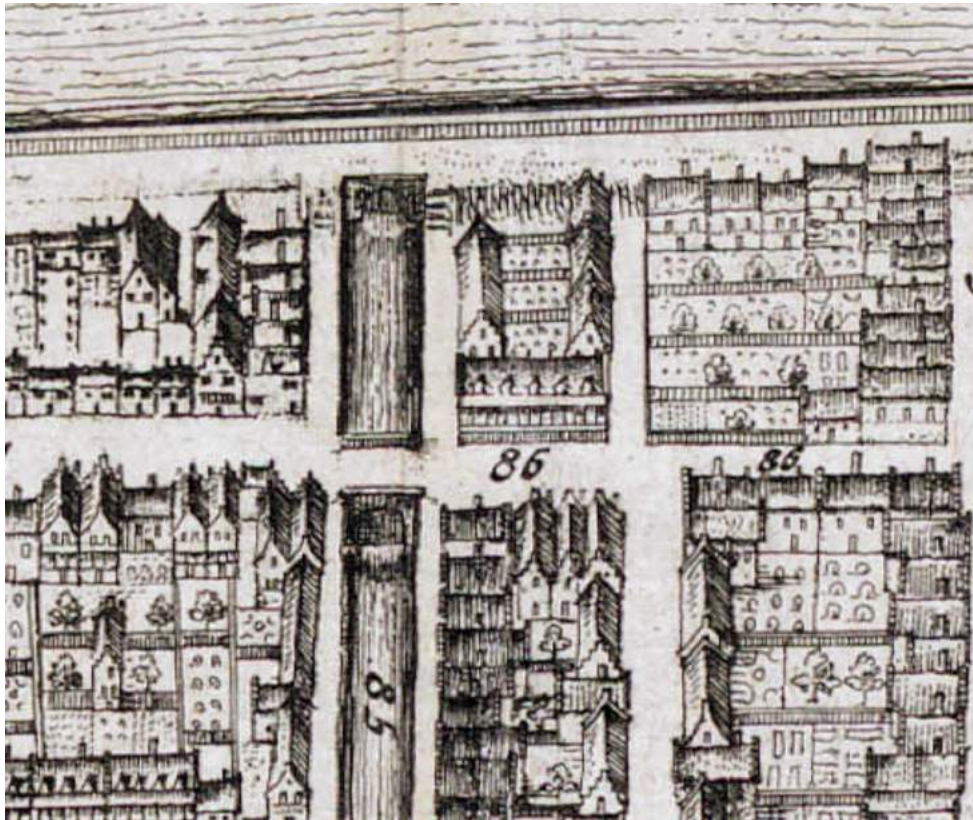
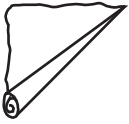
De grote woningnood leidde tot een ongekende bouwwoede. Het stadsbestuur was steeds actief betrokken bij de aanleg van nieuwe stadswijken, door de aankoop van terreinen en te slopen panden, de aanleg van straten en de indeling van de verkavelingen (het 'rooien'). Al kort voor het Spaanse beleg was het gebied ten noorden van het Luttk Oudorp volgebouwd en in 1569 werd een straat aangelegd die naderhand de passende naam Spanjaardstraat kreeg.

In de periode 1575-1585 werden de terreinen heringericht rondom de Oudegracht, waarbij de voormalige vestinggracht werd omgebouwd tot een woongracht met bebouwing aan beide zijden. Er werden huizen door de stad gekocht en gesloopt om doorbraken te maken voor straten tussen de Laat en de Oudegracht: in 1575 de Brillesteeg en in 1582-1583 de Hofstraat, rond 1585 het zuidelijk deel van de Bloemstraat, in 1600 de Ridderstraat. Vlak achter de Kennemersingel werd in 1584 een lange strook grond ingericht voor de lijnbanen. Kort na 1600 werd er zelfs een strook huizen gebouwd vlak buiten de stadsvesten, namelijk aan het begin van de Kennemerstraatweg en langs de zuidoever van de Kennemersingel.

Binnen de stad werd alle open ruimte benut en volgebouwd. Ten bate van woningsbouw werd in 1587 zelfs het veld met lakenramen tussen de Ramen en de Koningsweg buiten de Nieuwlanderpoort geplaatst. Aan de oostkant van de stad kwam ruimte door de Hondsbossche werf te verhuizen naar een nieuw terrein aan de oostkant van het Voormeer. Er kwam zodoende een groot bouwterrein vrij aan de Bierkade tussen het Luttk Oudorp en Verdrongenoord. De voormalige insteechavens van de Hondsbossche werden gedempt en in 1587 ontstond nieuwe bebouwing aan de Bierkade en langs het Fnidsen en de Keizerstraat.

Diverse welgestelde Alkmaarders hielden zich bezig met particuliere projectontwikkeling: zij bouwden op eigen grond huizen voor de verhuur of verkoop, bijvoorbeeld aan de Pastoorsteeg of de Wortelsteeg. Soms waren het hele straten, zoals bijvoorbeeld ten noorden van de Koningstraat bij de noordoosthoek met de Nieuwesloot waar in 1593 een huizenblokje werd neergezet rondom de gestichte Zoetemelk-Wittebroodsteeg (inmiddels verdwenen), of de Kerkstraat die in 1627 door Frederik Houtman werd gesticht.

Inmiddels was de stad bezig met de uitvoering van grootse werken in het Voormeer. Hier zouden tussen 1573 en 1615 zes kunstmatige eilanden met huizenblokken worden aangelegd, gescheiden door brede waterwegen. De eerste plannen stammen al uit 1566, toen men tegenover de oudste

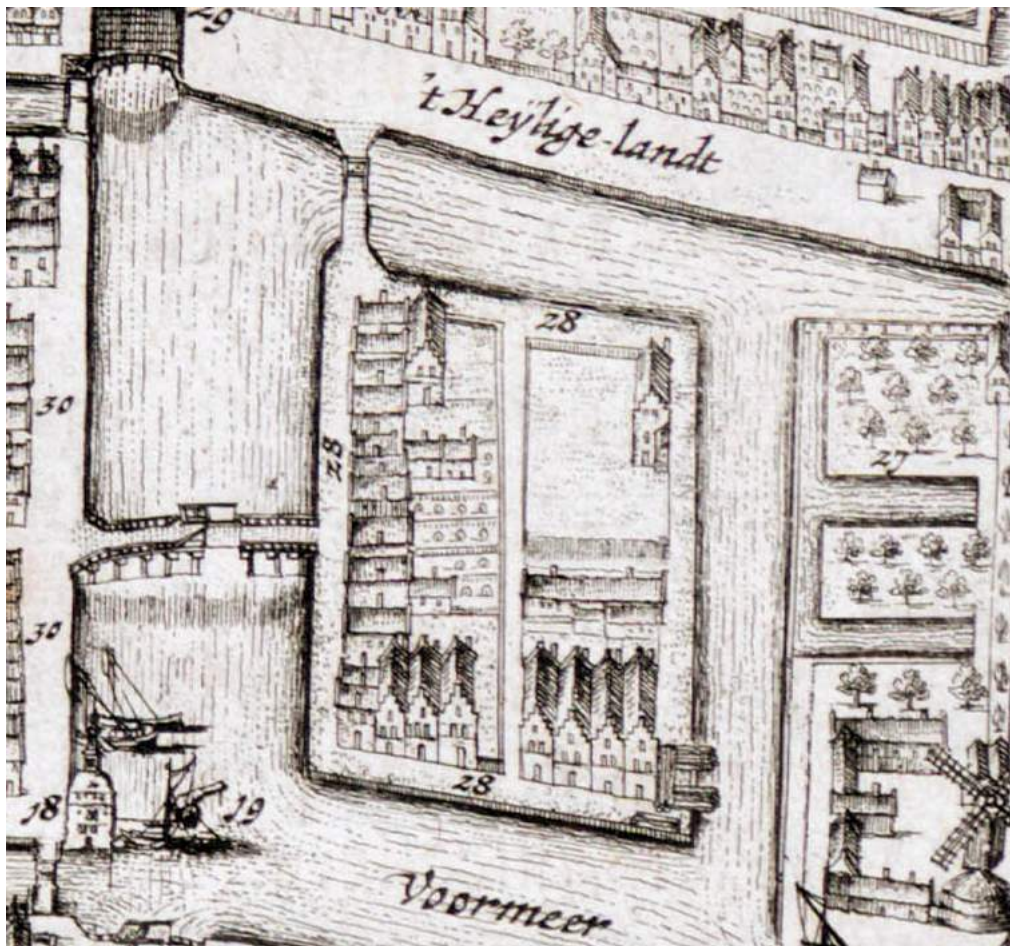

*Uitsnede uit de kaart van Blaeu, 1649, met daarop het gebied Zoetemelk-wittebroodsteeg
[Collectie Regionaal Archief Alkmaar]*

zoutkeet van de stad (oostzijde Zoutkeetgracht, 1543) de zuidhelft van het Voormeer wilde aanplempen voor nieuwe zoutketen. Met enige vertraging werden hier uiteindelijk in 1574-'75 drie eilanden aangelegd, gescheiden door de grachten van de Turfmarkt, de Schelphoek en de Zandersbuurt. In 1575 begon de verkoop van de kavels.

In 1576 begon men aan de fasegewijze aanplemping van de noordhelft van het meer, met als eerste de aanleg van een smalle strook grond langs het Heiligland, waar aanvankelijk met name houthandelaren gevestigd werden. Rond 1585 werd langs de noordoostkant van het meer een rechthoekig terrein aangelegd voor de Hondsbossche. In 1612-1614 werd het laatste open water van het Voormeer gedempt voor de aanleg van het 'Veneetse eylandt'. Het aanvankelijke plan om hier de biernijverheid te concentreren, waarbij het gebied de naam Bierstekerseiland zou krijgen, werd slechts gedeeltelijk gerealiseerd en er ontstond een wijk waar woningen en werkruimten van allerlei neringen werden gecombineerd.

De stadsvergrotingen in de Voormeer werden vooral gebruikt voor grootschalige bedrijven, zoals zoutketen, houthandel en houtzagerij, scheepswerven, een bierbrouwerij, een dakpannenbakkerij en overslagplaatsen voor schelpen en zand. De eilanden werden opgenomen in nieuwe vestingwerken, naar ontwerp van Adriaan Anthoniszoon, te zien op de kaart van Blaeu van 1649. Er kwamen kleine bolwerken op de zuidoost- en noordoosthoek van de stad. Op de zuidoever van het Zeglis verrees het grote Boompoort-bolwerk. Het Zeglis werd vrijwel afgesloten door de nieuwe wallen, met een vaaropening langs het Boompoortbolwerk.

Boven: uitsnede uit de kaart van Blaeu van het Veneetse eiland, 1649
 Onder: uitsnede uit de kaart van Blaeu van de omgeving van de Boompoot
 [Collectie Regionaal Archief Alkmaar]

Buiten de vesten werd langs het Zeglis nog vóór 1600 zelfs een soort industriegebied ontwikkeld op buitendijkse grond aan het water. Hier vestigden zich vooral scheepswerven en houtzagerijen, maar ook diverse andere bedrijven.

De kaart van Blaeu laat het Alkmaar zien zoals het haar Gouden Eeuw beleefde, als een drukbevolkte handelsstad midden in haar bloei.

NOTEN

¹ *Dit artikel is een verkorte versie van de hoofdstukken 1, 3 en 6 uit 'Geschiedenis van Alkmaar', 2007.*

Stad van beroemde landmeters en kaartenmakers

Carolien Booxendaal

Landkaarten werden voor allerlei doeleinden gemaakt, niet alleen om topografische of strategische redenen, maar bijvoorbeeld ook als ontwerp(ondergrond) voor nieuwe projecten, het vastleggen van grondeigendom en als belastingkaart om een eerlijke kostenverdeling te maken bij de bouw en het onderhoud van grote waterstaatkundige werken. Het was daarom van groot belang dat landmeters accuraat werkten en zeer betrouwbaar waren. Sinds de 16de eeuw legden zij daarom een eed af en moesten examen doen in wiskunde en geometrie. Deze zogenaamde admissie moesten zij doen voor het Hof van Holland; een raad van wijze heren die de Graaf van Holland bijstond bij het bestuur en de rechtspraak. Het was op dat moment het hoogste bestuurlijke orgaan.

In de 16de eeuw gingen landmeters ook zelf kaarten maken. Voor die tijd werden de kaarten gemaakt door graveurs en kunstenaars. De kartografie veranderde ingrijpend door de gedegen wiskundige aanpak van de landmeters. In plaats van schilderachtige vogelvluchten maakten zij functionele moderne kaarten. De belangrijkste gebouwen werden vaak nog wel in vogelvluchtperspectief afgebeeld voor de herkenbaarheid en omdat deze bakens in het landschap hadden gediend als vaste meetpunten.

Alkmaar was dé plaats van toonaangevende landmeters in de Gouden Eeuw. Zij maakten niet alleen fraaie kaarten, maar waren vaak ook de ontwerpers en opzichters van grote werken, zoals de aanleg van dijken, waterwegen, droogmakerijen en vestingen.

Door dit uitgebreide takenpakket zouden we de toenmalige landmeters nu omschrijven als ingenieurs.

Alkmaar was het centrum van de waterstaatkundige organisatie van het Hollands Noorderkwartier (de kop van Noord-Holland; alles boven het IJ).

Het stadhuiscomplex aan de Langestraat bood sinds de 16de eeuw onderdak aan de hoogheemraadschappen en de bestuurscolleges van de droogmakerijen. Het droogleggen van de vele meren rondom Alkmaar en het oplossen van het lastige vraagstuk van de waterhuishouding zorgde voor veel werk voor de landmeters. Ook bracht de dreiging van de Spanjaarden tijdens de 80-jarige oorlog en de snelle ontwikkelingen van het geschut nieuwe uitdagingen mee ten aanzien van de aanleg van verdedigingswerken. Alkmaar was daardoor zelfs enige tijd leidend op het gebied van waterbouw en vestingwerken. Het beroep van landmeter had door deze ontwikkelingen groot aanzien. Zo was de vestingbouwer Adriaen Anthonisz zelfs meermalen burgemeester van Alkmaar.

Het standbeeld van Adriaen Anthonisz op de Noorderkade is gemaakt door John Bier. In zijn rechterhand heeft Anthonisz een stok met meetkruis (ook wel winkelkruis genoemd) en in zijn linker een meetketting [foto's: auteur]

MEETINSTRUMENTEN

De meetketting had schakels met een vaste lengte. Er waren meetkettingen met verschillende lengtes. Maar de schakels konden beschadigd of dubbel raken en daardoor de nauwkeurigheid van de meting teniet doen. Eind 19de of vroeg 20ste eeuw wordt de meetketting vervangen door de meetveer, die vervolgens weer werd vervangen door het nu bekende meetlint.

Met het meetkruis met vier vaste richtvizieren konden loodlijnen worden uitgezet. Deze waren belangrijk bij het uitzetten van de rechte hoeken van de driehoek. In 1605 werd het meetkruis verbeterd door Jan Pietersz Dou. Door de toevoeging van een compass en een derde paar vizieren dat kon draaien ten opzichte van de vaste vizieren. Met dit extra paar kon de landmeter hoeken groter en kleiner dan 90 graden meten. Dit instrument werd de 'Hollandse cirkel' genoemd en was twee eeuwen lang het standaard instrument van de landmeter.

Om de afstand te meten tussen een punt en een verderop gelegen torenspits richtte de landmeter een paar vaste vizieren op de toren. Vervolgens legde hij een meetketting in de richting van het tweede paar vaste vizieren. Aan het einde van de meetketting plaatste de landmeter de Hollandse cirkel om met de hoek te meten tussen zijn oorspronkelijke standpunt en de toren. De afstanden tussen de punten kon worden berekend met de driehoeksmeting.

DE DROOGMAKERIJEN

Ten zuiden van Alkmaar lag de eerste droogmakerij; de Achtermeer. De contouren van het meer zijn nog duidelijk zichtbaar op de kaart. Het water langs de Mauritskade en Blekerskade zijn onderdeel van de ringvaart. Het water langs de Troelstrakade was de centrale molentocht van de droogmakerij, die in 1532-'34 bij wijze van proef werd drooggelegd. Op de plek van de molen staat nu een dieselgemaal uit 1913 (Cort van de Lindekade 33). Deze landaanwinning was nog van bescheiden schaal; slechts 36 ha. Enkele decennia later besloegen de drooggelegde Berger- en Egmondermeer circa 1300 ha.

De Egmonder- en Bergermeer voor de droogmaking in de jaren 1562-1564. Linksboven het wapen van Egmond, rechtsboven het wapen van Holland en middenonder het wapen van Alkmaar. Links een steekpasser. De stippellijnen duiden de grenzen van de jurisdicties tussen Egmond, Bergen en Alkmaar aan. De kaart is toegeschreven aan Lourens Pietersz.

Landmeters werkten meestal alleen, maar bij de aanpak van de grote droogmakerijen zoals; de Schermer, Beemster, Purmer en Wogmeer was dat ondoenlijk en brachten zij het gebied samen in kaart en werd de gelegenheid te baat genomen om de laatste ontwikkelingen in het vak te bespreken. Heel praktisch werden deze meren ingemeten als er ijs lag. Als het meer was drooggevalen werden de percelen, wegen en waterlopen uitgezet door de landmeters. Ook keken ze of de grond geschikt was om zo de percelen eerlijk te kunnen verdelen.

Voor het meten van het oppervlak van onregelmatig gevormde percelen werden deze in makkelijk te meten en te berekenen driehoeken verdeeld. Met het meten van de basis van de driehoek en loodrecht hierop de hoogte is simpel de oppervlakte te berekenen.

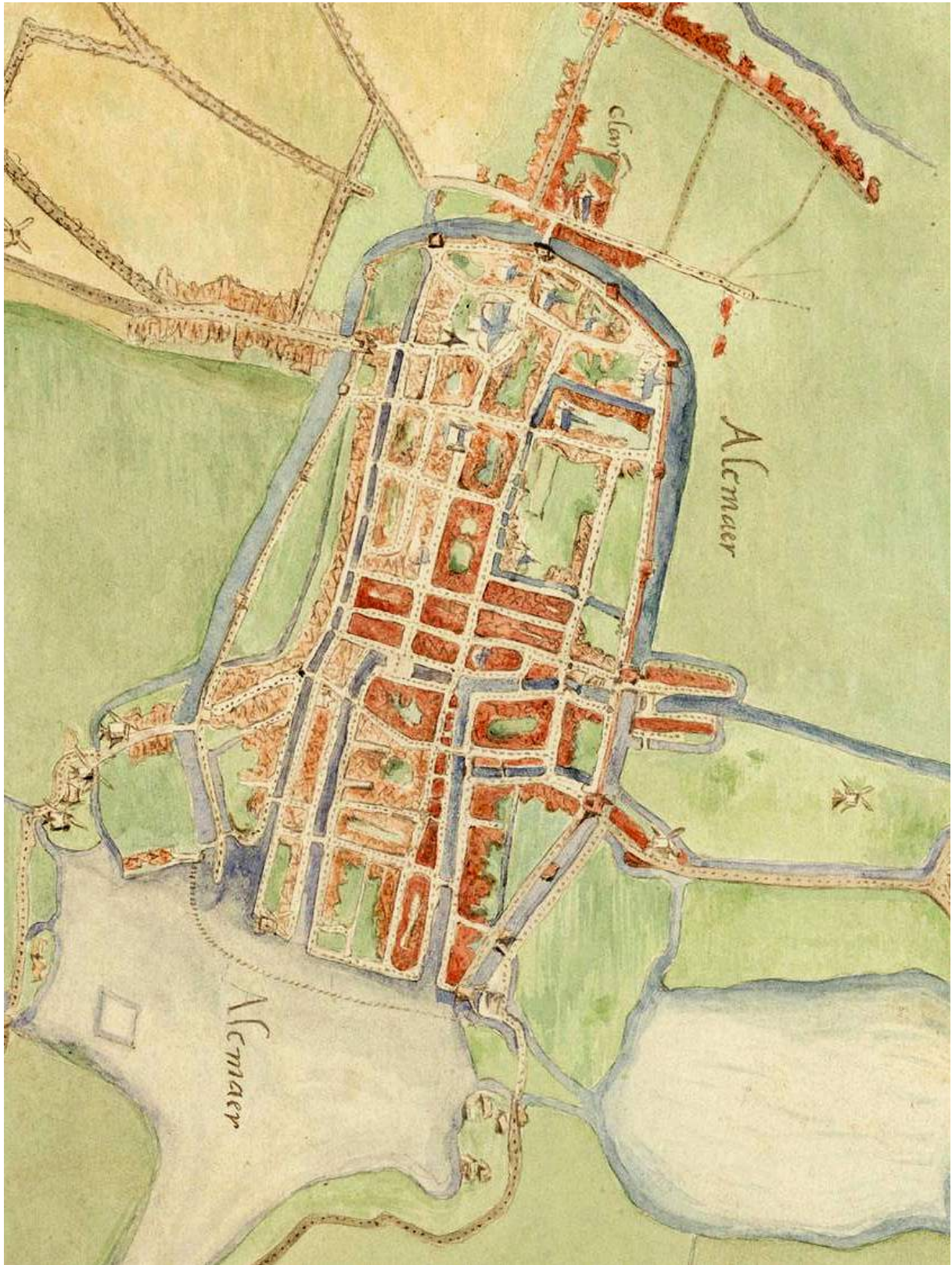
De drooggemaakte Bergermeer met verkaveling. Linksboven het dorp Bergen. In het meer hadden meerdere eilanden gelegen, deze zijn in de verkaveling te herkennen. Adriaen Anthonisz., 1568.

Zijn handtekening staat op het Roobonsbozeiland.

DE STAD ALKMAAR OP DE KAART

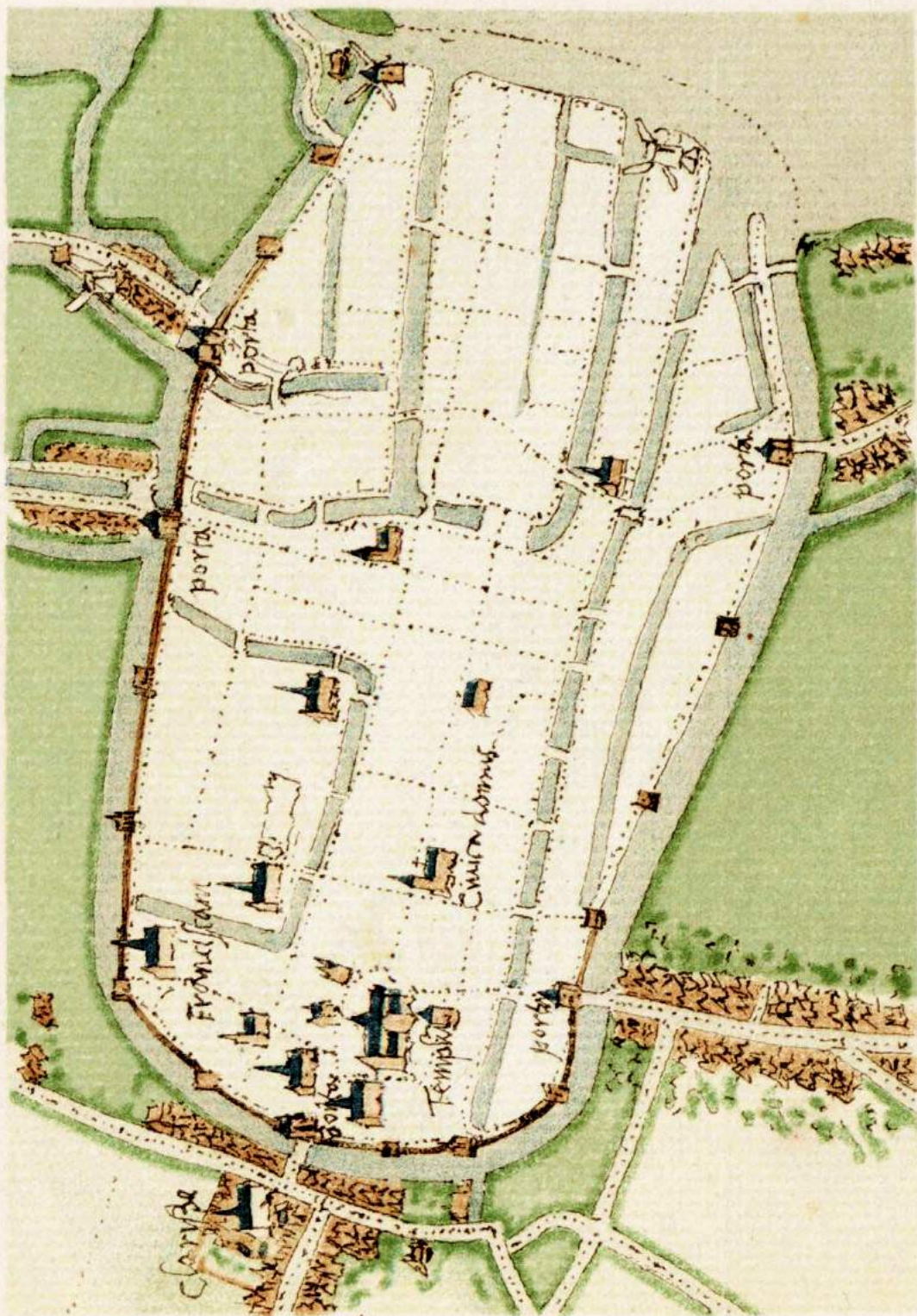
De oudste bewaard gebleven kaart waar de stad Alkmaar nauwkeurig op staat, is nog gemaakt door een 'buitenlander', Jacob van Deventer (1501-1575). Hij maakte de eerste gedrukte kaarten binnen de Nederlanden en werd omstreeks 1540 keizerlijk geograaf van Karel V. Na 1555 werd hij koninklijk geograaf voor Filips II en in die functie kreeg hij de opdracht die leidde tot zijn levenswerk: het maken van plattegronden van alle steden in de Nederlanden. De opdracht van Filips II had een strategisch doel en daarom werden de stadsplattegronden niet gedrukt. Pas zo'n 400 jaar later, in de 2de helft van de 19de eeuw, doken de plattegronden weer op.

Al deze plattegronden hebben een vergelijkbare schaal (circa 1:8.000) en het noorden naar boven. Gebruikmakend van de driehoeksmeting maakte van Deventer verbazingwekkend maatvasten kaarten. Van Alkmaar zijn er twee kaarten bekend, de minuut en de bijkaart. De minuut is de eerste versie van de kaart, die tijdens de veldopname werd getekend. Hierop is de stad te zien met zijn omgeving. De kaart is waarschijnlijk van omstreeks 1563 in verband met de demping van de Kaksloot (nu de Breedstraat). De tweede kaart is een zogenaamde bijkaart (of 'Witte Kaart'), deze geeft enkel de stad weer met haar belangrijkste gebouwen, verdedigingswerken, straten en grachten.

Kaart van Van Deventer, 1560

ALKMAAR

Kaart van Van Deventer, 1570

Een *driehoeksmeting* of *triangulatie* is een meting waarbij men gebruik maakt van de eigenschap van de driehoek dat deze volledig is bepaald wanneer we één zijde (de basis) en de aanliggende hoeken kennen. De methode werd in 1533 voor het eerst beschreven door de Nederlandse wiskundige Gemma Frisius (1508-1555). Bij de driehoeksmeting wordt gebruik gemaakt van formules uit de goniometrie, met name de sinusregel. Vanwege hun zichtbaarheid werden vooral kerktorens gebruikt als referentiepunt bij de driehoeksmetingen.

ADRIAAN ANTHONISZ, DE VESTINGBOUWER

In 1572 verscheen de eerste kaart van Alkmaar van de hand van een plaatselijke kaartenmaker, Lourens Pietersz (ca 1530–1587). Zijn kaart laat de driekwart voltooide vesting en de oude stadsmuur zien. De vestingwerken werden vlak voor de komst van de Spaanse troepen (1573) vernieuwd naar ontwerp van de Alkmaarse landmeter en vermoedelijke leerling van Pietersz; Adriaen Anthonisz (1541-1620) en Charles de Boiset. Toen de Spanjaarden arriveerden waren de vestingen echter alleen nog aan de zuid- en westzijde van de stad gerealiseerd. Het was daarom ook niet verwonderlijk dat de Spanjaarden uit het noord-oosten de stad aanvielen. De, slechts 25 jaar daarvoor vernieuwde, stadsmuur was niet bestand tegen de nieuwste artillerie. Bij een archeologische opgraving bij het Victoriepark in 2006 is de omvergeschoten stadsmuur en ingestorte aarden wal ook aangetroffen.

Kaart van Lourens Pietersz uit 1572. Het noorden ligt aan de rechterzijde. De Spanjaarden kwamen via Oudorp en vielen de stad van rechtsonder (= noordoosten) aan [Collectie Nationaal Archief, Den Haag]

Het ontwerp van Adriaen Anthonisz was voor de Nederlanden revolutionair. Het principe van verdedigingswerken met bastions kwam van oorsprong uit Italië, maar werd door Anthonisz succesvol aangepast aan de Alkmaarse situatie.

Belangrijkste kenmerken waren de brede waterpartijen en het gebruik van alleen aarde in plaats van met baksteen beklede aarden wallen. Het baksteen werd toch aan puin geschoten door de snelle ontwikkeling van het geschut. Andere specifieke details waren de bastions en bolwerken, die als een pijlpunt naar buiten staken met daartussen wallen met op de lange stukken een kleine inspringing, het zogenaamde 'gebroken tracé'. De kanonnen stonden zodanig opgesteld, dat als een vijand de wal zou bestormen deze vanuit alle hoeken beschoten kon worden.

Ongetwijfeld mede door het ‘begin van de Victorie’ in Alkmaar kreeg het door hem ontwikkelde ‘oud-Hollandse vestingtype’ veel navolging. In opdracht van de prins van Oranje heeft Anthonisz, als fortificatiemeester, meerdere steden voorzien van vestingwerken. De bekendste vesting van zijn hand is waarschijnlijk die van Bourtange, die (na gedeeltelijke reconstructie) het meest gave voorbeeld is uit de 80-jarige oorlog.

Adriaens vier zonen traden in hun vaders voetsporen. Van Jacob en Dirk is weinig werk bekend, maar de andere broers Adriaan (1571-1635) en Anthonius (1571/82-1648) zijn befaamd. Ze maten zich zelfs de bijnaam Metius aan. Door zoon Adriaan werd Anthonisz rekenmethode voor de bouw van vijf- en zevenhoekige vestingwerken beschreven in het beroemde boek ‘Fortificatie en Stercktebouwinghe’. Adriaan was wis- en sterrenkundige, vanaf 1598 buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Franeker en schreef ook een belangrijk boek over sterrenkunde. Er is zelfs een krater op de maan naar hem vernoemd.

CORNELIS DREBBEL, NAUWGEZET GRAVEUR EN GROOTS DENKER

Cornelis Drebbel werd in 1572 in Alkmaar in het pand ‘de Mosterdpot’ aan de Hofstraat geboren. Op de plek waar later de Synagoge werd gebouwd. Hij is één van Alkmaars bekendste historische figuren. Oorspronkelijk was hij graveur, maar hij ontwikkelde zich tot een groots uitvinder. Zijn leermeester, de beroemde graveur Goltzius uit Haarlem, hield zich ook bezig met alchemie, waarschijnlijk is daar Drebbels interesse geboren. Begin 17de eeuw vertrok hij met zijn gezin naar Engeland en werd daar aangesteld aan het hof. Drebbel bouwde daar een legendarische reputatie op door de bouw van een (ogenschijnlijk) perpetuum mobile, de eerste microscoop en onderzeeër, die in 1620 door de Thames voer met twaalf man aan boord.

De vogelvluchtk kaart van Drebbel uit 1597 is exemplarisch voor de daarop volgende schilderachtige 17de-eeuwse stadskarten, zoals de fraai ingekleurde versie van Joan Blaeu. Drebbels uiterst gedetailleerde kaart is een wonder van precieze graveerkunst. Veel gebouwen staan er tot in de kleinste details op afgebeeld, ondanks de zeer kleine schaal van het origineel. Alleen bij de minder interessante huizen en straten heeft hij de zaken vereenvoudigd. Het Regionaal Archief bezit zelfs de originele koperplaat, gegraveerd in spiegelbeeld. Er wordt verondersteld dat de onderliggende opmeting van de stad is aangereikt door Adriaan Anthonisz. Merkwaardig genoeg tekent Drebbel ook een groots bolwerk aan de noordzijde van de stad, ter hoogte van de Lombardsteeg-Nieuwesloot, dat echter nooit gerealiseerd is. Was dit grootse idee van Drebbel of kwam dat van Anthonisz?

De beroemde kaart van Drebbel is trouwens door velen nagetekend, inclusief dit grote spookbolwerk. De Amsterdamse kartograaf Joan Blaeu maakte voor zijn kaart van Alkmaar nog gebruik van Drebbel, te oordelen naar allerlei details, maar hij corrigeerde de kaart en vulde hem aan, onder meer met de inmiddels aangelegde wijken aan de oostkant van de stad en de juiste weergave van de vestingwerken aan de noordzijde van de stad. Blaeu’s kaart uit 1649 werd in 1657 door hem vrijwel ongewijzigd herdrukt.

DE FIRMA BLAEU

Joan Blaeu werd in Alkmaar geboren, maar op jonge leeftijd vertrok hij met zijn ouders naar Amsterdam. Daar stichtte zijn vader Willem Blaeu (1571-1638) de beroemde boek- en kaartenuitgeverij De firma Blaeu. Willem Blaeu was astronoom, kartograaf (vanaf 1633 in dienst bij de VOC), globe- en instrumentmaker, uitgever en boekverkoper.

Vondel schreef over Blaeu: Hij zet u geen feestmaal van taart of marsepein voor, ... , maar kaarten, graadbogen, astrolabia en globes, hol van binnen en bol van buiten, beschilderd met figuren en wonderlijk gekke afbeeldingen. Hij laat boeken het licht zien waarvoor zeelui hem dankbaar zijn: hij peilt de ondiepe plaatsen en waarschuwt voor de banken, wijde inhammen en bochtige baaien ...

Willem vervaardigde zijn eerste hemelglobe in samenwerking met Adriaan Anthonisz in 1598 na zijn opleiding bij de Deense sterrenkundige Tycho Brahe. De firma Blaeu was een van de belangrijkste uitgevers in Amsterdam. In de 17de eeuw was Amsterdam het centrum van de kaartdrukkerij en Noord-Holland het best gekarteerde stukje van de wereld.

De drukkerij werd na zijn dood overgenomen door zijn 3 zonen; Cornelis, Willem en Joan. Willem en Cornelis stierven jong en Joan zette het familiebedrijf voort. Hij bracht meerdere atlassen uit, waaronder de belangrijke wereldatlas; de 'Atlas Maior'. De 11-delige Latijnse editie uit 1662, die een verzameling van 596 kaarten bevat, is een bundeling van de meest gedetailleerde kaarten tot dan toe gemaakt. De kaarten waren fraai ingekleurd. Het is één van de meest beroemde atlassen ooit uitgegeven. Recent is er zelfs een nieuwe uitgave verschenen. Ook de derde generatie zette het werk in de drukkerij op de Bloemgracht voort.

Kaart van Joan Blaeu, 1649

DE DYNASTIE LANGENDIJK

Een nog langere dynastie van landmeters en kaartenmakers was genoemd naar de geboorteplaats van de stamvader, Dirk Jansz Langedijk (- 1574). Zijn zoon Gerrit Langedijk (1561-1623), kleinzoon Dirk Langedijk (ca. 1590-1665) en achterkleinzoon Jan van Heymenberg (ca. 1625-1681) waren toonaangevende landmeters. Na Adriaan Anthonisz waren opeenvolgend Gerrit Langedijk, Dirk Langedijk en Jan Heymenberg in vaste dienst bij het hoogheemraadschap 'Uitwaterende Sluizen'. Deze was verantwoordelijk voor de waterhuishouding van de kop van Noord-Holland. Bij de landaanwinning door de grote droogmakerijen verdwenen de meren en werd het afvoeren van het water steeds lastiger. Omdat veranderingen in de waterhuishouding in de wijde omgeving invloed hadden en tot bovenlokale geschillen leidden, werd het weergegeven gebied steeds groter. De oudst bekende kaart van heel Noord-Holland werd gemaakt in 1530 naar aanleiding van een geschil over het betalen van heffingen voor de Hondsbossche zeedijk bij Petten.

Dirk Jansz Langendijk was één van de zes fabriekmeesters die door de vroedschap Alkmaar in 1573 waren benoemd om de vestingwerken te moderniseren. Zij waren geselecteerd op hun technische, landmeetkundige of bouwkundige kwaliteiten. Adriaen Anthonisz had de algemene leiding over het project na het vertrek van Charles de Boiset.

Gerrit was pas 14 toen zijn vader stierf, maar waarschijnlijk had die hem de grondbeginselen van de geometrie al bijgebracht. Zijn moeder bleef nauwe contacten onderhouden met de groep vestingbouwers uit 1573. Het is vrijwel zeker dat Gerrit Dirksz Langendijk zijn opleiding in Alkmaar heeft genoten en hoogstwaarschijnlijk van Adriaen Anthonisz zelf. In 1592 doet hij admisie bij het Hof van Holland. Bij zijn akte werd een stapel steunbetuigingen geopend door de burgemeesters van Alkmaar, waaronder Anthonisz.

In 1589 maakt Gerrit Dirksz Langedijk voor het eerst een thematische kaart door middel van functioneel kleurgebruik. Op de kaart van landgoed Nijenburg in Heiloo geeft hij met kleur de eigendommen weer; 'alle 'tghene in deze caert groen gheverft is, behoort aen die van de Nijburgh, hetghene dat wit gelaten ende met sloetn ofgheteykent is, sijn die lendens daer aen palende'. Met kleur gaf hij dus in één oogopslag een kwalificatie weer. In 1596 op de grondsoortenkaart van de Zijpe gaat hij nog een stap verder door een kleurenlegenda op te nemen. De kleurenlegenda's van Gerrit Dirksz Langendijk zijn waarschijnlijk de vroegste in hun soort. Andere kaartenmakers gebruiken in die tijd nog legenda's met letter- en cijferverwijzingen. Pas eind 18de eeuw maakte de lithografie het ook mogelijk om gedrukte kaarten in kleur weer te geven, dat tot die tijd alleen bij manuscriptkaarten kon.

De bedijkte Egmondermeer, gemeten door Gerrit Dirksz Langedijk en Dirk Gerritsz Langedijk, 1620.
De verschillende kleuren geven mogelijk de verschillende eigendommen aangaven.
Helaas is de kleurenlegenda verloren gegaan

Alle afbeeldingen: Collectie Regionaal Archief Alkmaar (tenzij anders vermeld).

F. Wieringa (red.), Perfect gemeten, Wormerveer 1994.

Wortel, Th.P.H., 1973: De vesting Alkmaar anno 1573, in: E.H.P. Cordfunke (red.), Alkmaar ontzet 1573-1973, Alkmaar (Alkmaarse Studiën 2), 41-60. Herdrukt in: Th.P.H.Wortel, Uit de geschiedenis van Alkmaar en omgeving, Bergen 1990, 117-136.

Th.P.H. Wortel, 1990: Adriaen Anthonisz., de vestingbouwer, in: Th.P.H.Wortel, Uit de geschiedenis van Alkmaar en omgeving, Bergen 1990, 175-218.

Marijke Donkersloot – de Vrij, Utrecht 2003: Repertorium van Nederlandse kaartmakers 1500-1900.

http://www.maphist.nl/Repertorium_van_Nederlandse_kaartmakers.pdf

Een beeld van een landmeter! Adri den Boer. Geo-Informatie Nederland 2004-6, 278-279

http://www.museumboerhaave.nl/AAcollection/nederlands/M03V26_V30336.html

Museum Boerhaave, Souvenir II, Leiden 1996, 15-17

Museum Boerhaave, Van vernuftelingen en professoren, Leiden 1989, 18-20

www.hetleegeland.nl

www.wikipedia.nl

Alkmaar op de prentbrieffkaart¹

Nancy de Jong-Lambregts

Groete uit Alkmaar.

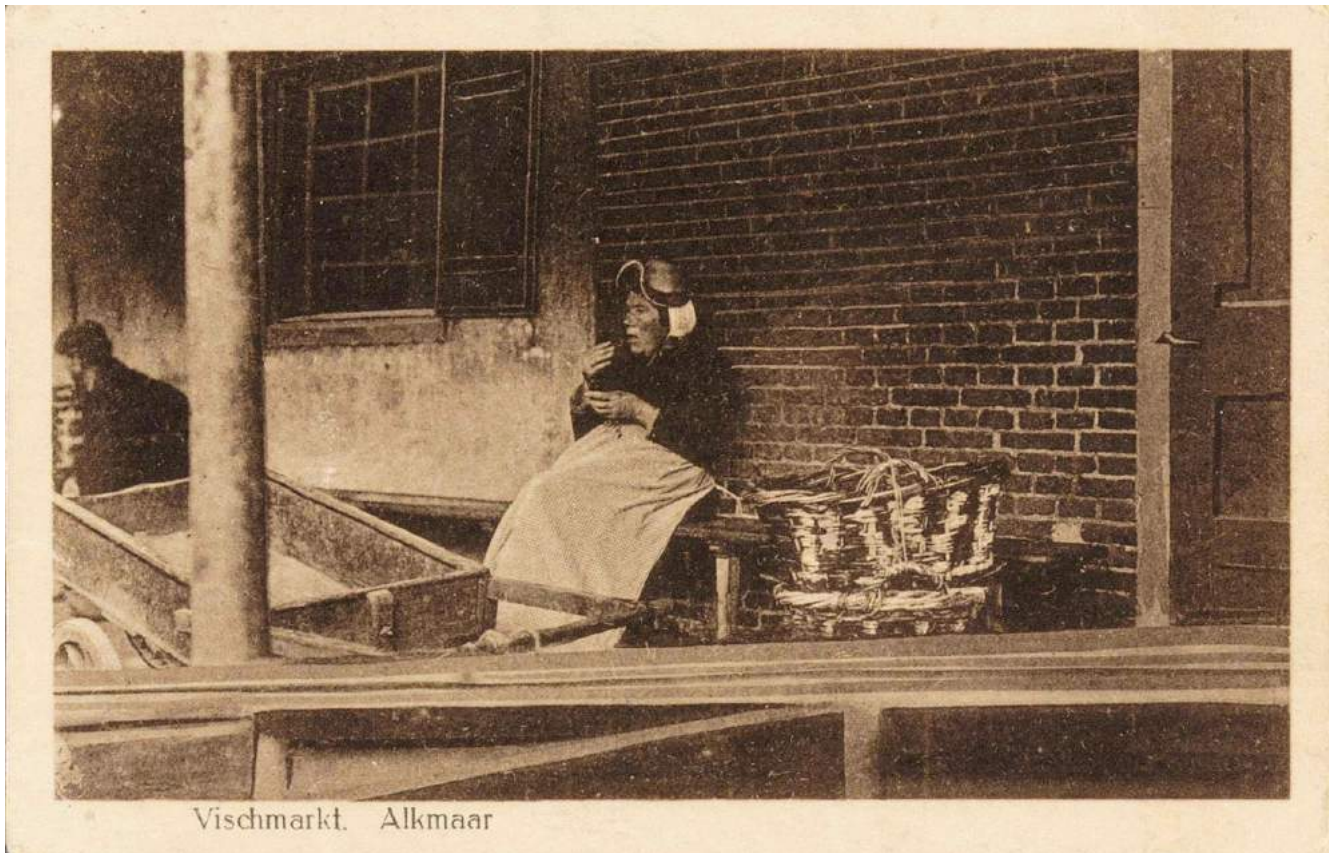
Het is tegenwoordig heel vanzelfsprekend om een kaartje te sturen en te krijgen. Toch werd in Nederland ongeveer 126 jaar geleden pas de eerste geïllustreerde briefkaart verstuurd. Daarna begon deze in al zijn verschijningsvormen aan een opmars en tegenwoordig groeit de concurrentie van de digitale communicatie. Wanneer we dieper in de geschiedenis van de briefkaart duiken, gaat een bijzondere wereld open vol afbeeldingen uit vervlogen tijden. Samen met de vele handgeschreven persoonlijke berichten zetten zij feilloos een tijdsbeeld neer.

Prentbriefkaarten en ansichtkaarten uit de late 19de en begin van de 20ste eeuw geven een goed beeld van de wereld van onze groot- en overgrootouders. Het is eigenlijk niet zo lang geleden, maar er is de afgelopen 100 jaar zoveel veranderd dat het een heel ander era lijkt. Deze kaarten zijn van grote geschiedkundige waarde omdat ze vaak zaken afbeelden waarvan geen enkele andere afbeelding meer bestaat.

Deze prentbriefkaarten geven een beeld van de sfeer van de provinciestad Alkmaar. De kaarten hebben de meest uiteenlopende onderwerpen van echte 'Alkmaarsche types' tot een visverkoopster in de visbanken en een kuiper aan de Achterdam. De foto's spreken voor zich en nemen je mee terug naar een Alkmaar zonder auto's en grootschalige winkels. Grote industrieën waren er nog niet veel, het waren vooral veel ambachtelijke kleinbedrijven en enkele fabrieken. De sociale omstandigheden waren lang niet optimaal te noemen en er was sprake van echte armoede onder sommige delen van de bevolking.

Het café Het Sneeker Veerhuis aan het begin van de 20ste eeuw op de hoek van de Bierkade en het Luttik Oudorp diende blijkbaar ook als wachthuis voor de tram Alkmaar-Amsterdam. Voor het café een rij echte Alkmaarders

Visverkoopster in de visbanken, kaart dateert vermoedelijk uit het begin van de 20ste eeuw

Er zijn ook heel herkenbare zaken zoals de kaasmarkt die ook toen al toeristen trok, alleen niet in de aantallen die we momenteel zien. Op een van de Ansichtkaarten wordt vermeld dat er die dag op de kaasmarkt veel 'vreemdelingen' waren.²

DE BRIEFKAART

De oorsprong van de prentbriefkaart is gelegen in de briefkaart, die door een wijziging in de postwet in 1871 kon worden ingevoerd. De invoering ging niet zonder slag of stoot, er zijn kennelijk heel wat debatten gevoerd over het woord briefkaart. Het gebruik van de lettergreep 'brief' riep veel discussie op. De kaart had toch niets gemeen met een brief? Er was geen sprake van een envelop, geen opgeplakte postzegel en ook was er sprake van een lagere frankering. Uiteindelijk is het toch briefkaart geworden, een kaart die rechtsboven een ingedrukt waardestempel van 2,5 cent droeg. Midden boven was het woord briefkaart gedrukt.

De briefkaart nam een enorme vlucht. Vooral het zakenleven waardeerde de briefkaart enorm. Op een eenvoudige en goedkope wijze kon men nu orders e.d. plaatsen. De zakenmensen zorgden in het eerste jaar al voor een kaartenomzet van vele miljoenen. De particuliere schrijvers hadden wat meer moeite met het nogal open karakter van de kaart. Iedereen kon nu immers de inhoud lezen, ook het huispersoneel en de postbode. Voor velen was dit een zeer onprettige gedachte. Er waren zelfs speciaal verkrijgbare codeboeken, om met elkaar in code te kunnen corresponderen. Dit bood geen gewenste oplossing, omdat de codering te tijdrovend was. Na verloop van tijd raakte men eraan gewend en werd de briefkaart algemeen gebruik.³

Prentbriefkaart van het Waaggebouw uit het begin van de 20ste eeuw met daarop een persoonlijke boodschap: "L.M. , Kom heden avond nog thuis, misschien laat. Adieu. Je liefhebbende Leendert."

Op de kaart stonden enkele bepalingen vermeld zoals dat deze zonder envelop verstuurde kaarten ook bedrukt mochten worden. Boekhandelaar Koster maakte hier in 1883 als eerste gebruik van door op de kaart een nieuwjaarsversje door gekleurde bloemenranken te laten drukken.⁴ Toen was er sprake van de eerste geïllustreerde briefkaart.

PRENTBRIEFKAARTEN

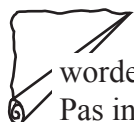
Tot 1 april 1892 hadden de Posterijen een monopolie op geïllustreerde briefkaarten. Nadien mochten ook particulieren briefkaarten met afbeeldingen zonder ingedrukt waardestempel gaan uitgeven.⁵ Zodra deze wetswijziging was doorgevoerd, werd er een nieuwe naam bedacht voor de vroegere geïllustreerde briefkaarten. Er werden in de jaren '90 van de 19de eeuw zelfs prijsvragen uitgeschreven voor het beste, kortste en zuiverste Nederlandse woord. Vele suggesties werden gedaan, bijv. postprent, prentkaart en postprentkaart. Uiteindelijk is het prentbriefkaart geworden.⁶

Een typisch tafereeltje in de Bloemstraat, die voor die tijd nog Zakkestraat heette. Het was in 1903 druk bewoond. De man achter de venterswagen is Japie Kroon, eens welbekend. Het dikke mannetje links luisterde naar de naam Pietje Puck⁷

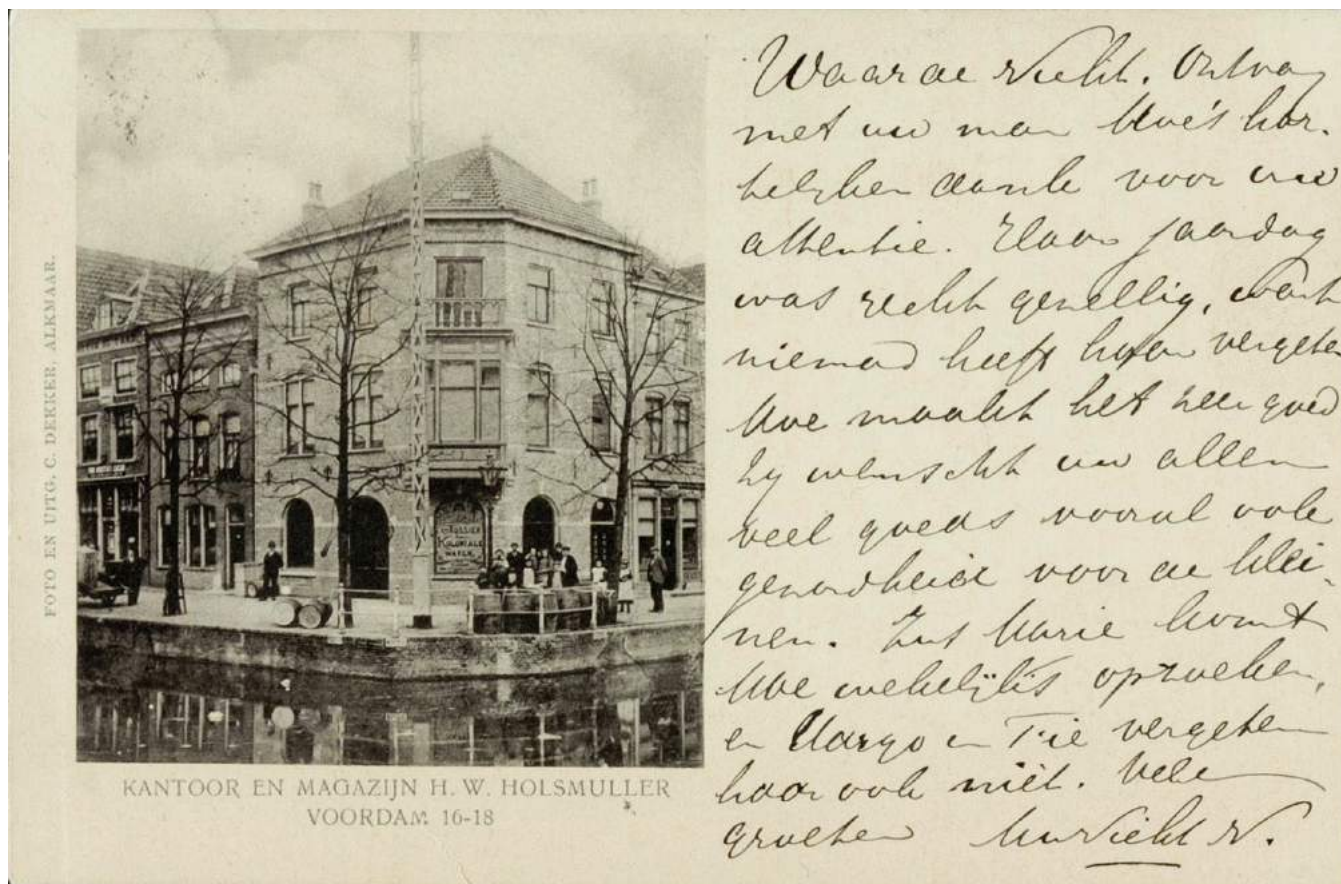
De prentbriefkaart is een niet-officiële briefkaart met op de voorzijde een foto of een andere illustratie, die al dan niet met een postzegel gefrankeerd, bestemd is om in een bepaalde oplage voor het publiek verkrijgbaar te worden gesteld.⁸

Veel van de vroegste prentbriefkaarten lieten nog behoorlijk wat ruimte vrij aan de geïllustreerde zijde om te beschrijven. Hierin waren diverse variaties mogelijk, een vrije strook aan de zijkant of onderkant. Dit was nodig omdat aan de adreszijde niets dan de geadresseerde vermeld mocht

worden. De hele oude kaarten hadden over de gehele adreszijde een doorlopende adresliniëring. Pas in 1905 werd de gedeelde adreszijde op prentbriefkaarten ingevoerd en kon de afzender de linkerhelft van de kaart benutten voor persoonlijke boodschappen. Vanaf dat moment kon de voorkant helemaal voor de afbeelding gebruikt worden.⁹

Toen de eerste prentbriefkaarten in het begin van de jaren tachtig van de 19de eeuw op de markt kwamen had de fotografie al zijn intrede gedaan. De techniek was echter nog te duur om als reproductietechniek voor grotere oplagen te dienen. De eerste prentbriefkaarten waren dan ook litho's.

In de jaren negentig van de 19de eeuw werd de lichtdruk in gebruik genomen. Dankzij deze techniek werden de kaarten ineens voor een veel breder publiek betaalbaar wat de populariteit ten goede kwam. In de eerste 20 jaar bloeide deze markt dan ook enorm. Prentbriefkaarten werden niet alleen verstuurd maar ook verzameld. De kosten van een prentbriefkaart waren ongeveer 1,5 cent en het versturen kostte 1 cent.¹⁰ De postbezorging aan het begin van de 20ste eeuw is ook niet meer te vergelijken met de huidige situatie. Er werd 4 maal per dag post bezorgd. In de jaren 1920 werd het aantal postbezorgingen per dag teruggebracht naar 3 en in 1932 verviel buiten de grote steden ook de derde bezorging.

FOTOKAARTEN

Er is onder de kaarten onderscheid te maken tussen prentbriefkaarten en fotokaarten. Een fotokaart is een bepaalde vorm van een prentbriefkaart en heeft een fotografische voorstelling. Ze werden gedrukt op fotopapier dat geschikt was voor postaal gebruik. Er werd aan de achterkant een opdruk aangebracht met een adresliniëring en er stond vaak 'briefkaart', 'carte postal' of 'post card' op.

Een andere variant die ook gezien wordt is dat er een foto werd geplakt op een papier dat voorzien was van een opdruk zoals net omschreven.¹¹ Er zijn grofweg twee soorten te onderscheiden: de echte foto en een fotografische reproductie.

Voorbeeld van een wat meer recente fotokaart. Deze werd in 1944 verstuurd om een bekende het huis te laten zien

Bij een echte foto bestaat het beeld uit een afdruk in zilverzouten. Dit soort kaarten werd vervaardigd door het afdrukken van een negatief rechtstreeks op het fotopapier. Op dit negatief werd vaak met inkt een tekst of titel geschreven, die wit op de foto overkwamen. Dit gehele proces was handwerk. De oplagen waren dan ook klein, maximaal 200 stuks.

Een oude fotokaart uit mei 1906. De toenmalige bewoners van Kennemerpark 33 sturen een kaart naar bekenden die ze de pas gereedgekomen verbouwing aan hun huis laten zien. Het opschrift meldt: "Alkmaar 5 mei '06. BesteZiehier een kijkje op ons huis zoals 't geworden is. Aardig hè? Henk en Marie zijn heelheids aangekomen. M is snipverkouden. Ons allen hartelijke groeten U Gerrit en Truus. Uit het archief is gebleken dat het stuk aan de linkerzijde van het huis in 1906 vermoedelijk is aangebouwd als praktijkruimte. Dhr Gerrit Straven was arts

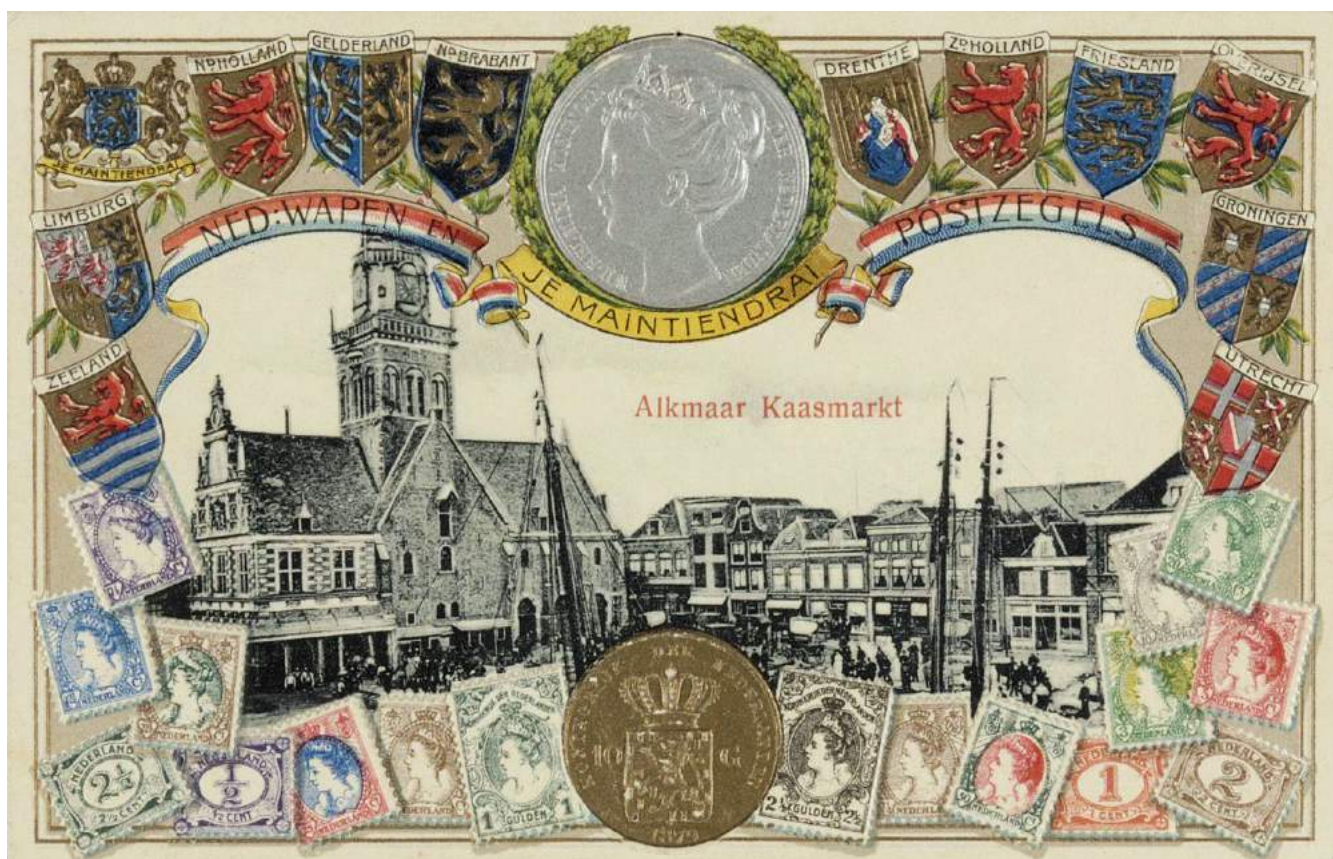
Ook wel werd de foto op heel dun fotopapier afgedrukt dat op een kaart werd geplakt. Het waren zogenaamde daglichtdrukken, een procédé dat niet zo duur was omdat de fotograaf geen donkere kamer en speciale ontwikkelmateriaal hoefde te gebruiken. Het waren vaak plaatselijke fotografen die deze kaarten als bijverdienste maakten en ze werden vooral gezien in de jaren 1900-1920.

De fotografische reproductie, waarbij de voorstelling uit drukinkt bestaat, ontstonden ergens in de jaren dertig van de 20ste eeuw. Ze werden in een drukkerij vervaardigd en werden in tegenstelling tot de oudere fotokaarten en daglichtdrukken op grote schaal gemaakt in offset of een soortgelijk drukprocedé.¹² Vanaf de jaren dertig van de 20ste eeuw werden zogenaamde glanskaarten geproduceerd.

Een ander belangrijk verschil tussen een prentbriefkaart en een fotokaart is de oplage. In strikte zin zijn prentbriefkaarten gedrukt in een bepaalde oplage en waren deze voor het publiek beschikbaar. Een eenmalige fotoafdruk die als kaart verstuurd werd is daarom geen prentbriefkaart en werd fotokaart. Hierbij valt te denken aan foto's van particulieren die als kerstkaart, verjaardagskaart of verhuisbericht zijn verstuurd.

TOPOGRAFISCHE PRENTBRIEFKAARTEN

Een veel voorkomend genre binnen de prentbriefkaarten is dat van de topografische prentbriefkaarten. Dit zijn kaarten die vaak steden of dorpen als onderwerp hebben. De eerste topografische kaarten verschenen in de jaren tachtig van de 19de eeuw. Zoals eerder genoemd ontstond na de opheffing van het monopolie van de PTT ontstond de prentbriefkaart. Totdat de prentbriefkaart zijn officiële status kreeg was fotografie hierop nog een zeldzaam verschijnsel.

Een mooi Alkmaars voorbeeld van een topografische prentbriefkaart. Te zien is de Kaasmarkt omgeven door de wapens van alle elf Provinciën. Datering is vermoedelijk begin 20ste eeuw

Nog een mooi Alkmaars voorbeeld van een topografische prentbriefkaart. Te zien is de Kaasmarkt binnen een fraaie lay-out. Datering is vermoedelijk begin 20ste eeuw

In 1897 verscheen de eerste reeks in Nederland. Kort daarna kwam dankzij de ontwikkeling van de lichtdruktechniek een hele reeks van topografische kaarten op de markt. In eerste instantie werden de meeste kaarten in Duitsland gedrukt. De hoogtij van deze kaarten was in de eerste achttien jaar van de 20ste eeuw. Kaarten werden niet alleen verstuurd maar werden ook verzameld. In ieder huis was wel een album aanwezig waarin de verzamelde kaarten bewaard konden worden.

De kaart speelde een belangrijke rol in de communicatie. Men kon een kaart versturen en aan een ander laten zien hoe je woonplaats eruit zag of waar je op bezoek was geweest. Ook nieuwbouwwijken en woningen waren een geliefd object om te versturen. Deze werden vaak in opdracht van Woningbouwverenigingen of gemeentelijke instanties uitgegeven.¹³ Door de tijd heen werd de manier om te drukken steeds beter. In de jaren vijftig en zestig van de 20ste eeuw veranderde het formaat van de kaart van 14x9 cm naar het wat grotere 15x10 cm formaat. Dit wordt wel eens als de overgang van prentbriefkaart naar ansichtkaart gemarkeerd.¹⁴

Boven: Een typisch tafereeltje in 1912 op het Groot Nieuwland. Het is de uitdragerij van de klerkoop Piet Pels. Zijn vrouw staat op de foto. De kaart bevat veel leuke details. Onder: De zaterdagse markt met demonstratie door de mattenverkopers. Links achter de man met mat op zijn schouder de marktmeester J. Joosten

Een kuiperij aan de Achterdam. Leuk detail bij de ingang van het pand: een onderdeur en een opschuifbare bovendeur

STRAAT- EN VOLKSLEVEN

Een ander genre binnen de prentbriefkaarten zijn afbeeldingen van het straat- en volksleven. Het zijn kaarten die een duidelijk beeld geven van het dagelijks leven en ze roepen vaak een emotie op. In sommige steden worden dergelijke kaarten in hele reeksen uitgegeven, andere steden kennen maar enkele exemplaren.

Deze kaarten kwamen ongeveer honderd jaar geleden voor het eerst op de markt toen de handel in prentbriefkaarten terugliep. De afgebeelde personen hadden vaak een belangrijke maatschappelijke taak, ze voorzagen meestal in de eerste levensbehoeften, zoals visvrouwen, voddendoeren, marktkooplui etc. Deze kaarten leveren een beeld van hoe het dagelijkse leven echt was. Opvallend is dat deze kaarten meestal niet verstuurd werden.¹⁵

Een zicht op de Laat. De precieze locatie is onbekend. De schrijver van de kaart had eigenlijk wel wat ruimtegebrek voor zijn bericht...

TEN SLOTTE

Prentbriefkaarten bieden ons een kijkje in een lang vervlogen tijd. Het zijn waardevolle geschiedkundige documenten die ons een schat aan informatie kunnen opleveren. Momenteel is te zien dat het aantal kaarten dat verstuurd wordt afneemt door de toenemende digitale communicatie. Maar een echte kaart ontvangen blijft toch een andere ervaring en op deze manier blijft er voor de volgende generatie ook nog wat te verzamelen!

De Breedstraat anno 1902. Vooraan aan de rechterzijde stalhouderij Van Dam. Prominent aanwezig de St. Domincus kerk

Boven: blik in de Koorstraat. Naast het Gulden Vlies de hoefsmederij van Pesser. Rechts het deftige hotel de Toelast, waarvoor een mooie oude boerenwagen staat. Voor de smidse staan twee aansprekers. Onder: een kijkje in de Langestraat aan het begin van de 20ste eeuw, waarmee een nichtje haar oom en tante bedankt voor de logeerpartij

Alle afbeeldingen: Collectie Regionaal Archief Alkmaar

- 1 Met dank aan Hendrik Beelen voor het meelezen en corrigeren van de tekst
- 2 Wortel, 1967, 5,6
- 3 Haverkate, 1998, (B-42)
- 4 Haverkate, 1998, (B-42)
- 5 Blokland, Nieuwenhof, 2007, 39
- 6 Haverkate, 1998-2, (P-29)
- 7 Beschrijving ontleend aan Wortel, 1967
- 8 Haverkate,, 1998-2, (P-29)
- 9 Blokland, Nieuwenhof, 2007, 39
- 10 <http://www.witcard.demon.nl/nl/prentbriefkaart/index.html>
- 11 Doornmalen, 2007, 28,29
- 12 <http://www.witcard.demon.nl/nl/prentbriefkaart/index.html>
- 13 Blokland, Nieuwenhof, 2007, 42-45
- 14 Blokland, Nieuwenhof, 2007, 63
- 15 Blokland, Nieuwenhof, 2007, 125-126

GEBRUIKTE LITERATUUR

Blokland, S en H. Nieuwenhof, “115 jaar in kaart gebracht. 25 jaar Vereniging Documentatie Prentbriefkaarten”, 2007

Doornmalen, S. van, “Een kwestie van definitie. Prentbriefkaart en fotokaart”, in “Nieuwsbrief Nederlands fotogenootschap” maart 2007, blz. 28,29

Haverkate, H.J., Encyclopedie van de Nederlandse Prentbriefkaart deel 1 A t/m M Den Haag 1998

Haverkate, H.J., Encyclopedie van de Nederlandse Prentbriefkaart deel 2 N t/m Z, Den Haag 1998

Wortel, Th. P. “*Alkmaar in oude Ansichten*”, Europese bibliotheek/Zaltbommel 1967

